॥प्रमाणलक्षणप्रारंभः॥

॥१॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादेभ्यो नमः ॥ निर्विघ्नमस्तु ॥ शुभम
स्तु ॥ प्रारम्भाग्रण्यकृतयाणागुणा ष्टिं पूरुषोत्तमं [illegible] बोधानपि गुरून्व्याकुर्वी
नुलक्षणा ॥ इतरत्स्वतु सुखमेव मे स्यादुःखम ॥ यापि मात्रदितिनिर्विलापे ॥ दातन
दीश्वरसाक्षात्कारमंतरेण प्यासं भवाधेस्यच प्रमाणनिर्विज्ञानुदयात् प्रमाणानां
च यथावद्विदितानामेव तन्मैतोपपत्तेरत्स्वरूप ॥ यथावद्गुप्तिद्वितकामो भगवानाचा
र्य निर्यः ॥ निर्विघ्नता विघ्नपरिसमाप्यादिप्रयोजनौ शिष्टाचारपरिप्राप्तं इष्टदेवतानतिपू
र्वकं श्लोकेनाशेषगुणमनुकूलयिष्यान्वक्ष्यमाणमेवार्थं [illegible] अशेषगुण [illegible]
र्णं नारायणं नामये ॥ संप्रणम्य प्रवक्ष्यामि प्रमाणानां स्वलक्षणं ॥ १ ॥ ध ॥ नारा
यणस्यैव नमस्कारे को हेतुरित्याशंक्याह ॥ अशेषगुणमिति ॥ सन्निरो [illegible] मिति पाठे
सार्वज्ञं गुरुत्वं स्यापपादकं ॥ किं च नारायणस्यैवाति समर्थं विवेनेष्टप्रदानसंभवा
न्न त्विति रिति भावेनोक्तं ॥ इष्टोशमिति ॥ अपि न्या रागादिदोषरहितात्स्वलोके वे
द्यो भवती ॥ नारायणस्याशेषदोषरहितत्वमिति सूचयितुं ॥ अनामयमिति ॥ आम
नमिति पदं दोषांतरोपलक्षणं ॥ प्रवक्ष्यामीत्युद्देशे [illegible] भाग परीक्षा सुपयोगि

॥१॥

लक्ष्म

२ ४ अनुद्दिष्टस्य कस्य लक्षणादिकृत्यं ॥ विधा विभागः ॥ तदुक्तिरवान्तरोद्देश साधाः २

संमहाप्योपसर्गः ॥ न हि तद्विना प्रकृष्टं लक्षणोक्तिः स्यात् ॥ लक्ष्यमात्रव्यापको धर्मो
लक्षणं ॥ तदुक्तिः शब्दः व्यवहारार्थाः सास्नादिमान् गौरिति ज्ञातलक्षणो हि यं पिंडं सा
स्नादिमत्त्वलिंगमेव गोशब्दवाच्यं प्रसेति । यदा त्वियं गौरिति उपदेशादिना व्यु
दा त्पत्तिस्तदापि व्यक्तिविशेष एव न सर्वत्र तत्रोपदेशाद्यभावात् ॥ अतस्तत्र व्यक्तिवि
शेषे व्युत्पन्नस्तदन्यत्रापि वृत्तिस्तु तस्मैव व्यवहारानालोच्य न चारितो व्या
पको सपक्षव्यावृत्तलक्षणमन्तमेकं गृहीत्वा तत्र सुगोशब्दं सेवं धर्मं गृह्णाति । प्राचीन
वि पक्षे केवलव्यतिरेकि यत्नान्वयव्यतिरेकीति विशेषः ॥ नाममात्रेण वस्तुसंकी
र्तनमुद्देशः ॥ लक्षणस्य युक्तिसंभवार्थमपि युक्तायुक्तिविचारा परीक्षा ॥ सोद्देशविषया
न संभवति । पूर्वाभावेन नाममात्रविवादायोगात् ॥ लक्षणपरीक्षा तस्मा
तस्य लिंगवस्तुनि व्याप्यार्थान्तवसंभवाद्यो चेति वा ॥ सा लक्षणं स्वरूपासिद्धिभा
गासिद्धिव्यभिचारानापरिहारे लिंगता निश्चीयते विचारपरीक्षा लक्षणाधिकं
व्यवच्छेदमुखेन विभागसमर्पणार्थो ॥ बुद्धिदोषनिवृत्तिपर्यन्ता परीक्षायां प
रीक्षा

तत्सोऽष्टवसिष्ठ्यर्थो ॥ द्विविधा योद्ध्रादयः ॥ सामान्यतो विशेषतश्चेति ॥ प्रमाणलक्ष
णस्यान्यैर्नोक्तता किमपूर्वनिर्माणेनेत्यत आह प्रवन्नामी सुके ॥ अन्योक्तिमान्
दृष्टतां वक्ष्यति ॥ द्विविधं लक्षणं ॥ यावल्लक्ष्य[illegible]भावीति ॥ आ
द्यं यथा ॥ पृथुबुध्नोदराकारो घट इति ॥ द्वितीयं ॥ भोगायतनं शरीरमिति ॥ आद्य
मेव व्यवहर्तं यतस्तस्यैव सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगित्वादिति भावेनोक्तं ॥ सल्लक्षण
मिति ॥ तदेव हि स्वरूपकृतं लक्षणं ॥ यावल्लक्ष्यवृत्तिर्नेति ॥ प्रमाणानां पृ
थुद्देशे सिद्धे प्रमाणसामान्यलक्षणमाह ॥ यथार्थं प्रमाणं ॥ प्रमाणं लक्ष्य
निर्देशः ॥ यथार्थमिति लक्षणोक्तिः ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञातव्यं ॥ यथार्थं यथावस्थि
तार्थविषयं इत्यर्थः ॥ अर्थविषयीकारित्वमात्रस्य संशयविपर्ययसाधारण्यात् वि
शेषणोपादानं ॥ अर्थविषयीकारित्वेनैव प्रमेयादिव्युदासः ॥ अयं तद्वत्यर्थो ज्ञेय
समुच्यते ॥ अतो न गम्यविषयीकारित्वाव्याप्तिः ॥ तद्धि भागमात्रे ॥ तद्वि
षयं ॥ प्रमाणानामानन्त्येऽपि संक्षेपात् पर्यायाथा[illegible]ज्ञापनार्थमयं भागः ॥ द्वि

द्वि

तदेव दर्शयन् द्विविधेत्युद्दिशति ॥ केवलमनुप्रमाणं च ॥ साक्षाद्यथा ये निश्चितार्थविषयं केव-
लं ॥ परंपरया तादृशमनुप्रमाणमिति ॥ प्राधान्याभिप्रायेण प्रथममुद्दिष्टं केवलं लक्षयति
यथार्थज्ञानं केवलं ॥ संशयनिरूपणलक्षणो सिद्धेः गृह्यतां कर्तव्याः तदुपनायार्थं प्रथमं लक्ष-
णारंभः ॥ यथा घटेति संयोगादिव्युदासः ॥ अनवधारणज्ञानं संशयः ॥ स द्विविधः ॥ अ-
दिष्टकोटिः विदिष्टकोटिश्च ॥ तत्र कोटिनाम ति बादुल्यात् अनिर्दिष्टकोटिरनध्यव-
यापरनामा किं संज्ञकोऽयं वृक्ष इति ॥ द्वितीयोऽपि समानैकैककोटिरन्यतरस्य प्रधान
कश्चेति द्विधा ॥ तत्राद्यो यथा ॥ किमयं ब्राह्मणस्तद्भिन्नो वेति ॥ द्वितीयः परनामा द्विविधा यथा
प्रायेणायं ब्राह्मण इति ॥ प्रत्येकं निश्चायकाभावसहकृतसमानासमानविप्रतिपत्त्यु-
पलब्ध्यनुपलब्धिजन्मा अयं पंचधाऽभिधीयते सकलः ॥ आद्यो यथा ॥ समानधर्माद्दृ-
ष्टात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ॥ असमानधर्मादाकाशविशेषगुणत्वात् ॥ शब्दो नित्योऽनित्यो वे-
ति ॥ विप्रतिपत्तेर्भौतिकानीन्द्रियाणि उताभौतिकानीति ॥ उपलब्धेः किं सदिदमुदकमुता-
सदिति ॥ अनुपलब्धेः किमत्र पयोऽस्ति न वेति ॥ उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः समानधर्मेणैवान्यथा
नान्वेति ध्रुवमेव इत्यत्र ॥ समाने हि सदसतोरुपलब्ध्यनुपलब्धी तद्वदिति ॥ असमान
धर्मो विप्रतिपत्तौ इति समानधर्मैरवांतर्भावयितुं शक्यताद्यौ एकविध्य इति तत्र ॥ वि

परीतनिश्चयो विपर्ययः ॥ यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥ ज्ञानमित्यनुप्रमाणव्युदासः ॥ अनुमानादेरपि स्व
विषये केवलत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ॥ अनुप्रमाणलक्षणमाह ॥ तत्साधनमनुप्रमाणं ॥ तदिति यथार्थज्ञा
नपरामर्शः ॥ यथार्थेति संशयादिसाधने दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षादिव्युदासः ॥ ज्ञानग्रहणेनानुप्रमा
साधने इन्द्रियादि निरसयति ॥ साधनमिति केवलप्रमाणव्युदासः ॥ तेनेति सुमाने प्रमातृप्रमेययो
रपि प्रसंगात्साधनग्रहणं ॥ स तोरपि व्यवहितकर्मकारकयोः कर्ता वा कारकाणां यदनन्तरं व्यासक्तिप्रति
बन्धकं तत् अन्यतरस्य कार्यं इति उच्यते साधनमिति ॥ यथार्थव्यापारेनाकुण्ठनः ॥ अत एवानुपायादृष्ट
कस्वपादौ लिङ्गविशेषभ्रमादौ नातिव्याप्तिः ॥ यथार्थमिति सेवालके केवले नातिव्याप्तिः ॥ ज्ञानमिति
लोके तत्र संशयादौ च प्रसक्ते व्याप्तिश्च ॥ साधनमिति सवेतके कुण्ठनादौ ॥ अतो विशिष्टग्रह
णं ॥ प्रमाता प्रमाता ॥ प्रमाविषयः प्रमेयं ॥ यथार्थज्ञानं प्रमा ॥ प्रमातृप्रमेययोरेव विवक्षा
वशात् पृथगुक्तिः ॥ केवलप्रमाणं विभजति ॥ केवलं चतुर्विधं ॥ अयमपि महावैलक्षण्यप्य
शापनार्थो विभागः ॥ चतुर्भ्योऽपि सामान्यधीः प्राधान्यक्रमेणोद्दिशति ॥ ईशलक्ष्मीयोग्य
योगिभेदेन ॥ शोनिनो भेदभेदेन निमित्तेन ज्ञानस्य चातुर्विध्यं ॥ संज्ञानपदवासंयो
ज्यं ॥ अनुप्रमाणस्य केवलप्रमाणसाधनत्वेनोक्तत्वात् तु विधमपीदं तज्जन्यं तत एव
नित्यं चेति ॥ नमन्त्य इत्याह ॥ पूर्वं द्वयमनादिनित्यं ॥ ईशलक्ष्मीज्ञाने पादयोरप्यनादि

श्री

निसते के। विषयेनस्य महत्त्वं मिसत आह ॥ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां तद्विशेषः ॥ अनादिनित्यत्व
साम्येपि स्वसत्तादौ स्वतन्त्रमीश्वरज्ञानं तदधीनं लक्ष्मीज्ञानमिति मत्वा विशेषादस्य महत्त्व
मुपपद्यते ॥ अनेन स्वतन्त्रज्ञानमाद्यं ईशाधीनं द्वितीयमिति द्वयोर्लक्षणं सूचितं भवति ॥
अद्य स्वतन्त्रमिति लक्ष्मीज्ञाननिवृत्तिः ॥ ज्ञानमिति ईशव्युदासः ॥ द्वितीये ईशाधीनमिति ईशज्ञा
ननिवृत्तिः ॥ एकेति ब्रह्मादिज्ञानव्युदासः ॥ ज्ञानमिति लक्ष्मीनिवृत्तिः ॥ तयोर्विशेषान्तरमाह ॥ पू
र्वस्वपरगतानिखिलविशेषविषयं लक्ष्मीज्ञानस्याप्यतिमहत्तेन एतस्य भावात् पूर्णत्वादीशज्ञान
स्य विशेषद्वयमत आह ॥ द्वितीयमीशान्यस्योऽधिकं ॥ लक्ष्मीज्ञानमीशविशेषपर्यन्तमा
ज्ञानेभ्य एवाधिकविषयं ॥ किं चातद्वयस्य तत आह ॥ असार्वत्रिकं ॥ न ततो सर्वविशेषविषय
धा दि मनन्तयोरस्ति विशेषः ॥ यद्येषा सार्वत्रिकं तत् [illegible] मन्यापि नेत्याह ॥ अन्यत्र सर्ववि त्रा
षयं ॥ किमीशलक्ष्मीज्ञानयोरन्यत्र तर्हि साम्यमेव नेत्याह ॥ स्पष्टत्वे भेदः ॥ दुर्गमी
यादन्यत्र सर्वविषयं स्पष्टत्वं च ॥ तत्रेशज्ञानं निरतिशयं स्पष्टं ॥ न तथा लक्ष्मीज्ञानमिति स
न विशेषः ॥ अथ वा पूर्वस्मिन्नेनन्तत्स्वेतरज्ञाविषयत्वं लक्षणान्तरमीशज्ञानस्य सू
चितं ॥ तत्र कार्त्स्न्येनेति लक्ष्म्यादिज्ञानव्युदासः ॥ किं च जगद्विषयं लक्ष्म्यादिज्ञानमपि
भवतीति शङ्कितस्य ॥ इशान्यस्योऽधिकं सार्वत्रिकमिति लक्ष्मीज्ञानस्य लक्षणान्तरं ॥

इत्याद्यहयोः स्वरूपकथनार्थं ॥ असार्वत्रिकतासंभवनिरसनार्थं च ॥ अन्येभ्योऽधिकमिति बकुला
दिज्ञानव्युदासः ॥ असार्वत्रिकमिति ईश्वरज्ञाननिरासः ॥ ईसे असार्वत्रिकमन्यत्र सर्ववि
षयमिति लक्षणांतरं ॥ इत्याद्यन्यत्र ग्रहणव्याघातपरिहारार्थं ॥ ईसे असार्वत्रिकमि
ति इत्यज्ञानव्युदासः ॥ अन्यत्र सर्वविषयमिति स्मृत्यादिज्ञानव्युदासः ॥ रज्ञानेतिन्य
तिपरिव्यहाराया नाल्लोचने पीतिग्राह्यं ॥ तस्याश्रीलोचने सर्वविषयत्वं दर्पनात्स्यात्
तदुत्पन्नेनापि निरतिशयस्पष्टमीश्वरज्ञानं ॥ ज्ञानमेव बोधिकस्पष्टतं तल्लक्ष्मीज्ञा
नमित्युभयोर्लक्षणांतरं संनिर्तं भवति ॥ योगप्रभाव लब्धातिशयं योगिज्ञानं ॥
तद्विविधं ॥ ऋजुमतिका तात्विक योगिज्ञानभेदेन ॥ तत्र पूर्ववदनुज्ञानेनानुप्रम
णजन्यमनित्यं च माह ॥ योगिज्ञानमृजुमत्यादि नित्यं ॥ केषां योगिज्ञाना ऋजुना
ति योज्यं ॥ योगिज्ञानं इति पाप्रमृजुमनोज्ञानमिति शेषः ॥ असार्वत्रिकवाद्योगविभा
गः ॥ तल्लक्षणमाह ॥ ईशा जीवेभ्योऽधिकं विषयं ॥ ६ ॥ ऋजुव्यतिरिक्तं जीवज्ञानेभ्य
एव ॥ ईशाद्यति स्वरूप स्वरूपकथनं ॥ जीवेभ्योऽधिकमित्स्मदादिज्ञानव्युदासः ॥
अवधारणेनेशलक्ष्मीज्ञाननिवृत्तिः ॥ लक्षणांतरमात ॥ ७ ॥ अन्यथात्वेनो
चने सर्वविषयं ॥ ८ ॥ अन्यथैश्चादिति शेषः ॥ अन्यत्र ग्रहण संभवनिरस

ईश्वो

वि

सा०

द्र

॥४॥

र्थं॥ ओं चानेतीशा लक्ष्मीज्ञानव्युदासः॥ सर्वं गृह्णाति मस्मदादिसंबंधेश्वरज्ञाननिरासार्थं॥ नजुन
नयघनादि निमित्तं हि नत्वा योगिज्ञानं योगजं हि योगिज्ञानमिति तत्राह॥ ५॥ क्रमेण च वर्धमानो ॥ क्रम
प्रभावेन चर्द्धिसंभवात्॥ योगिज्ञानेन युक्तं॥ क्रमेण वर्धमानत्वेन [illegible] ज्ञानस्यापि किंच हेतई नेसाह॥
आयुक्तः॥ ५॥ आकृष्य पीदायु॥ अ [illegible] धनदीनदपुनं किं [illegible] सो भवतीत्याह॥ ५॥ नातातोय
यो॥ नातिकालातिक्रमे योगिज्ञानलक्षणं युगपदाह॥ ५॥ नतेनो क्रमेणाहसितं॥ रजुप्यो न्यषो
योगिनां ज्ञानमीशा [illegible] दन्यत्र क्रमेण उत्तरितमितत्राह॥ ५॥ सादिचतांकि के यो न्यत्र॥
किंचिन्मात्रेहासयुक्त स्तनति॥ नेदं लक्षणं युक्तं॥ अन्योन्यमजज्ञानीसा चा ६ त
वेदेन लक्षणं युक्तं॥ किंतु तात्विकयोगिज्ञानमनादितात्विकयोगिज्ञानं सा [illegible] पिरा
सते॥ एतेनानादितेसतीशादन्यत्रालोचनेनेहसितं तात्विकज्ञानं॥ सादितेसतीशादन्यत्र किंचि
न्मात्रहान युक्तं॥ आतात्विकयोगिज्ञानमिसुमपोत्र क्षणांतरसुनितं भवते॥ नत्राद्येऽनादि
वेनातोत्वित योगियोगिज्ञाननिवृत्तिः॥ इशादन्यत्रेतीशविषये अनादिवेसत्यालोचनेविहसित
लक्ष्यादिज्ञाननिवृत्तिः॥ नृजज्ञानव्युदासार्थं आलोचनेपीति॥ हसितमियनेनेवेशज्ञानव्युदासः॥
द्वितीयेसादितेग्रहणंच [illegible] तात्विकज्ञानव्युदासार्थं॥ किंचिन्मात्रहासयुक्तिसियपोगिज्ञान
निरासः॥ ईशादन्येतितत्समदार्थः॥ हसितत्वा ग्रह [illegible] वेशादिज्ञानेऽप्रसंगः॥ अयोगि
ज्ञानं किमीशादिज्ञानं वेदनादिनिर्विवसदिंद्रियासंनिकर्षादिनापि यं न्यत्र [illegible] तासा

मो॰=दि॰ २

प्रमा०

॥५॥

विनाशिन्येतिनत्याह ॥ ७ ॥ अयोगिज्ञानमुत्तमं निनाशावद ॥ ७ ॥ तस्य लक्षणमाह ॥ ७ ॥ अनर्पं ॥ ७ ॥ इ
द्रियादन्यज्ञानं विषयं सर्वं चोप्तमिमत ॥ केवलं त्रिविधं ॥ प्रत्यक्षमनुमानमागमजमिति ॥ प्रत्यक्षा
नां भवांतरभेदेन पुनर्भिदांतद्दुः ॥ अनुप्रमाणविभागमाह ॥ ७ ॥ अनुप्रमाणं त्रिविधं ॥ ७ ॥ न्यून
क्षिक संख्यान्यतमांत भीवाभावज्ञापनार्थैर्य विभागः ॥ तिस्त्रो विधा इति ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमनुमान
मागमइति ॥ ७ ॥ प्रायेणोऽसंनिकृष्टव्यवहितवर्तमानकविषयार्थग्राहकं प्रत्यक्षं ॥ अनासन्नो भूति ताद
गतव्यवहितार्थगोचरमनुमानं ॥ स्वांतं चेणअत्रो षार्थविषय आगम इत्यर्थग्राहक क्रमेणोद्दे
शः ॥ प्रत्यक्षमेकमेवेति चार्वाकाः ॥ तस्यैष्टानिष्टसाधनज्ञानाभावाज्जीवनमेवानुपपन्नं ॥ न हि
प्रत्यक्षं तदा नोपायः ॥ प्रत्यक्षानुमानं एवेति कणादाः सौगताश्च ॥ तेषां किमागमो न बोधकः ॥ बो
धकोपि वीनप्रायार्थः ॥ यथार्थोपि नान्यत्रांतर्भूतः ॥ पक्षत्रयमप्यनुभवविरुद्धमिति ॥ प्रतीत्य
तमक्षं प्रत्यक्षं ॥ प्रमाणांतरानुसारेणैवार्थप्रमापकमनुमानं ॥ सम्यगतींद्रियार्थावगमक
आगमः ॥ इति संज्ञानिरुक्त्यैव लक्षणसिद्धे प्रत्यक्षेतस्यैव स्फुटीकरणार्थमनुमानादेः अर्थ
ग्राहकतायातद्रूपनानात्वं पुनर्लक्षणारंभः ॥ तत्र प्रत्यक्षलक्षणमाह ॥ निर्दोषार्थेंद्रिय
सन्निकर्षः प्रत्यक्षं ॥ ७ ॥ निर्दोषत अर्थेंद्रिययोर्विशेषणं ॥ अर्थग्रहणेनाकाशादिनां च
क्षुरादिसन्निकर्षव्युदासः ॥ अत्र नत्र इंद्रियविशेषपउच्यते ॥ तन्निर्दोषग्रहणेन ति
मीरीण्यादिदोषयुक्तार्थानामिंद्रिसंनिकर्षव्यावृत्तिः ॥ इंद्रिग्रहणेनार्थानामेवान्योन्यस

नी

ज० टि

॥५॥

उद्दिव

जा

लिकर्षव्युदासः ॥ तन्निर्दोषतग्रहणमनोऽनधिष्ठितत्वादिदोषवादेन्द्रियादि ...मर्थसंनिकर्षेव्याप्त्यर्थं ॥
सन्निकर्षेन्द्रियादिप्रमात्रव्युदासः ॥ सर्वेषामप्रमाणानां व्युदासः ॥ ५ ॥ अनुमानलक्षणमाह ॥ निर्दो
नै षोपपत्तिरनुमा ॥ ६ ॥ उपपत्तिर्लिंगमुच्यते ॥ सह न यं विना केनार्थंगमकं लिंगं ॥ निर्दोषग्रहणमनु
मानाभासव्युदासार्थं ॥ व्याप्त्याद्यनुमानं नमैत्लक्षणरहितो ऽनुमानवदाभासमानो ऽनुमानाभासः ॥ सा
उपपत्तिग्रहणं प्रत्यक्षादिव्युदासार्थं ॥ उपपत्तिस्तु यथार्थो ऽज्ञातेऽर्थे बोधयति ॥ अन्यथाऽ
तिप्रसंगात् ॥ त्रिविधमनुमानं ॥ केवलान्वयी केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि [illegible] ॥ वेति
ध साध्यधर्मवान्धर्मी पक्षः ॥ साध्यसमानधर्मवान्धर्मी सपक्षः ॥ साध्यतत्समानधर्मरहितो ध
र्मोतस र्मी विपक्षः ॥ साध्यता नाम ... स एव धर्मः साध्यसमानधर्मः ॥ पक्षव्यापकं सपक्षे सद्विद
म मानं विपक्षे नैव व्याप्ति ॥ तद्विविधं ॥ सपक्षतद्देशवृत्तीति ॥ तद्यथा ॥ धर्मी धर्मी कस्यचित्प्रत्यक्षः
प्रमेयत्वात् ॥ गुणत्वादिति ॥ पक्षव्यापकमविद्यमानं सपक्षे विपक्षाद्व्यावृत्तं केवलव्यतिरेकी
तद्यथा ॥ ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादिति ॥ पक्षव्यापकं सपक्षे ... विपक्षाद्व्यावृत्तं अन्वयव्य
त तिरेकी ॥ एवं सपक्षवृत्ति देशवृत्ति भेदाद्द्विविधं ॥ तद्यथा ॥ जीवो नित्यो ... कारण
न्यत्वात् ॥ चेतनत्वादिति सर्वत्र निर्दोष ... तानुवर्तनेन बाधितदोषप्रसंगः ॥ तस्यैनोद्दिविधं ॥

योग्यार्थ १   २ सामान्यानुमानमिति॥२४

दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेति॥ प्रत्यक्षानुमापकं दृष्टं॥ यथा धूमोग्नेः॥ प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टं॥
यथा रूपादिज्ञानं चक्षुरादेः॥ पुनस्त्रिविधं॥ कार्यानुमानं कारणानुमानं अकार्यकारणानुमानं चेति॥
कारणं कार्यस्यानुमानं अद्यं यथा॥ विशिष्टमेघोन्नतिर्वृष्टेः॥ कार्यकारणस्यानुमानं द्वितीयं यथा॥
धूमोग्नेः॥ अकार्यकारणानुमानं अकार्यकारणस्यानुमानं तृतीयं यथा॥ रसो रूपस्येति॥ आगम
लक्षणमाह॥६८॥ निर्दोषः शब्द आगमः॥६९॥ अज्ञानविपर्ययसंशयप्रमादविप्रलंभादिप्र
भु दोषप्रवर्तकाभावो निर्दोषत्वं॥ शब्दो वाक्यात्मा॥ विभक्त्यंता वर्णाः पदं॥ आकांक्षासंनि
धियोग्यतावंति पदानि वाक्यं॥ स्वोत्तराकांक्षिताभिधायकत्वं पूर्वपदसंबंधितार्थकांक्षापूरक
त्वाकांक्षावत्त्वं॥ तेन गिरिर्भुक्तं प्रतिवाणिज्यापदेश्य गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादेरप्यवाक्यत्वं भवति॥
सन्निहितार्थाभिधायकत्वं अविलंबेनोच्चारितत्वं च सन्निहितत्वं॥ तेन चोह्लेषु वर्तमानत्वादि
तं प्रति सुरससरितिशीतलानीजलानीति मुहुर्दशस्य विलंबेनोच्चारितपदानां वाक्यत्वनिरा
सः॥ अन्योन्यान्वययोग्यतावदर्थाभिधायकत्वं योग्यत्वं॥ तथा चाग्निना सिंचेदित्यादेर्वा
क्यत्वनिरासः॥ निर्दोषइत्यागमाभासनिरासः॥ शब्द इति प्रत्यक्षादिव्युदासः॥ आगमश्च
सम्यग्ज्ञानएव बोधकः॥ अन्यथातिप्रसंगात्॥ स द्विविधः॥ नित्योनित्यश्च॥ नित्यो वेदः॥
अनित्यः पुराणादि॥ वर्णानां च सर्वत्र नित्यत्वेपि प्रबंधविशेषस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामयं विभागः॥

प   नित्य   प्त   अ   च

वर्णाश्रमभेदकाभावो सर्वगत एवेति ॥ ननु कथं त्रीण्येव प्रमाणानि ॥ अर्थापत्त्युपमानयोरपि पृथक्प्रमाणत्वमि-
त आह ॥ अर्थापत्त्युपमे अनुमाविशेषः ॥ अनुपपद्यमानप्रमितिरर्थापत्तिः ॥ सा द्विविधा ॥ श्रुतार्थापत्ति-
दृष्टार्थापत्तिश्चेति ॥ तत्राद्या यथा ॥ जीवन् देवदत्तो गृहे नास्ति इति श्रुतवतो बहिर्भावप्रतिपत्तिः ॥
द्वितीया यथा ॥ जीवन् देवदत्तो गृहाभावदर्शनतः स्वतःप्रमितिरिति ॥ तत्र बहिर्भावप्रमा भवतीति स
नुमाने तद्भवति ॥ विमतो बहिरस्ति जीवनत्वे सति गृहेऽसत्त्वात् ॥ यथाहमिति प्रयोगसंभ-
वात् ॥ सादृश्यप्रमितिसाधनमुपमानं ॥ तत्त्रिविधं ॥ गृह्यमाणस्य पश्यमाणप्रतियोगिकसादृश्य-
प्रमासाधनं ॥ यथा गां दृष्टवतो वनं गतस्य गृह्यमाणगवये गोसादृश्यप्रमासाधनमुपमानम् ॥ प
गोसदृशो गवय इति ॥ गृह्यमाणप्रतियोगिकस्य पश्यमाणगतसादृश्यप्रमासाधनं स्मर्य-
माणप्रतियोगिकं गृह्यमाणगतसादृश्यज्ञानं ॥ यथा गामननुभूय वनं गतस्य गवये गोसादृ- सा
श्यज्ञानं स्मर्यमाणे गवि गृह्यमाणगवयप्रतियोगिकं सादृश्यमप्रधानं गोसदृशो गवयः
गवयस्तस्मात् गवयसदृशो गौरिति ॥ निर्दोषवाक्यं सादृश्यस्य प्रमासाधनं ॥ यथा गोगव- सा
यस्तथेति ॥ तदेतत्त्रयं क्रमेण प्रत्यक्षाद्यन्तर्भूतं ॥ विमतो गोगवयसदृशो गवयगतसा-
दृश्यप्रतियोगित्वात् ॥ यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः ॥ यथा यमो यमान्तरेणेति प्रति-
योगित्वसंभवात् ॥ अवकृतसमये संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्मरणसहकृतं तत्समभिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितिज्ञा-
ममनुपमानं ॥ संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिः सा पूर्णमिति सन्ये ॥ तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मृति विधः ॥ सा

र्थ्ये

र्थ्यवैधर्म्यधर्ममात्रं चेति॥ तत्रोदाहरणं प्रतिसंधानात्मकमुपमानं त्रिधा भिद्यते॥ तत्र साधर्म्योपमानं
यथा॥ यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य नागरीकस्य वनं गतस्य गोसदृशो गव
यमनवलोकयतो॥ अव्युत्पन्नगवयपदस्य वचनतोऽयमसौ गोसदृशो य आप्तेनोक्त इति प्रति
संधानं॥ तेन तस्य गवयपदवाच्यत्वप्रमोपमितिः॥ वैधर्म्योपमानं यथा॥ गवादिवत् द्विशफो न
भवत्यश्व इति [illegible] देशवाक्यं श्रुतवतोऽश्वपदस्मरणमतोऽसौ गवादिविसदृश इति प्रति
संधानं॥ तस्मात्तेनाश्वपदार्थप्रमितिः॥ धर्ममात्रोपमानं यथा॥ दीर्घग्रीवो [illegible] दिमान्
प्रलम्बोष्ठ इति संदेशवाक्यं श्रुतवतो क्रमेलकं पश्यतः उष्ट्रपदस्मृतिमतोऽयमसौ न
मेति प्रतिसंधानं तेनोष्ट्रपदव्युत्पत्तिरिति॥ तदेतदुपमानमनुमानमेवान्तर्भवति॥ विमतो गवय
शब्दवाच्यो अगृहीतसंगतिगोसदृशत्वात्॥ व्यतिरेकेण घटवदित्यादिप्रयोगसम्भवात्॥ अ
तो न विभागानुपपत्तिरिति॥ अत्रोपमानत्रयस्यान्तर्भावानुपपत्तिरिति स्फुटम्प्रतिभासमानत्वा
दनुमानान्तर्गतं विनादाभाविति॥ प्रयोगप्रवृत्तिवैचित्र्याद्बुपमानमिष्यतत्र [illegible] विशे
षइति॥ यथा रवलेव न चपितो व्यतिरेकिणो उभयप्रयोगप्रकारवैचित्र्येपि नानुमानान्तरं हि भो
ऽनुमानविशेषसादृश्यअपेक्षितस्य धर्म्यसिद्धाभावात्॥ तथा चापीति॥ एतेनोपमानस्यार्थ
शेषतिष्ठत्ययार्थस्य शंकापि परास्ता॥ तादृशसंप्रतिपन्नानुमानादेव तदुपपत्तेः॥ अ

कप

वा

के

मनु ॥

कार्य

नैवं न च केवलप्रमाणे सामिष्ट प्रसक्ते गीति भ्रोका भवति ॥ तथाप्यभास वासं प प्रमाणम नीलत
ह ॥ अभावो अनुपलब्धिप्रमाणं च ॥ ५ ॥ अभावविषयं प्रमाणमभावः ॥ त्रिविधं ॥ प्रत्यक्षप्रतियोगिका
भावप्रमाणं यथा ॥ नास्त्यत्र घट इति ॥ आनुमानिकप्रतियोगिकाभावप्रमाणं यथा ॥ न्यू
शानरहितस्य नास्ति च भ्रू रिति ॥ आगमे प्रतियोगिकाभावप्रमा यथा ॥ केशौ हि हिंसानपा
साधनमिति ॥ तत्र प्रथमं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भवति ॥ द्वितीयमनुमानो विमतन्त्र अध्ययं रात्री तो
अनुपलब्धात् घटवदिति प्रयोगसंभवात् ॥ तृतीयमागमे [illegible]तोयुक्तो विभाग इति ॥ अ
[illegible] भावाद् यस्योत भ्रान्ति सत्ववोदिनामविनादत् ॥ उपपन्नातमावाद्यो वि
[illegible] ॥ अपेणानुमानेन भावज्ञापना यन्मोलक्ष्यतां ॥ कथमेकस्यैव प्रमाणस्योभय
[illegible]न्तभाव इत्यत आह ॥ ६० ॥ परामर्शापरामर्शाविशेषात् ॥ यदा अत्र घटो नास्ति न वेति
परामर्शः नैक योग्यानुपलब्धि [illegible] भावप्रमाणं प्रवर्तते ॥ तदानुमाने घटोत्र न
स्ति योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वात् ॥ गजवदिति प्रयोगसंभवात् ॥ यदा पुनरेवं परा
मर्शस्य [illegible] इति नास्ति घट इति प्रवर्तते तदा प्रत्यक्षे विशेषः ॥ अयं च बहिरेव वि
षयो न तु साक्षिग्राह्य सुखाद्यभावप्रमाणे ॥ साक्षिणः सुखादि स्वरूप निश्च
यवत्त्वेन परामर्शाभावात् ॥ संभवपरिशेषाव प्रत्यक्षप्रमाणे विद्येतोऽत

गा

ग

ज

अ

इति

कथं नियमितस्तत्राह॥ ७५॥ संभवपरिशेषावनुमा॥ ७६॥ अनन्यप्रमासाधनत्वहलज्ञानसं-
भवः॥ यथा ज्ञातमस्यास्तीति ज्ञाने पंच॥ ३॥ दान॥ प्रसक्तप्रतिषेधान्तरप्रतीतीः परिशेषमानम्
मासाधनत्वविशेषः॥ सद्विविधः॥ विधिमुखो निषेधमुखश्चेति॥ तत्राद्यो यथा॥ चैत्रमैत्रयोरन्यत-
रो गृहमुक्तो न्यस्मिन्मैत्रप्रमाणादृष्टो यायं भाग्यो नायं चैत्र गृहमुक्तो तस्मिन्मैत्रोयमेति॥ संभव परिशेषयोर-
नुमानेन्तर्भावः॥ विप्रतिपत्तः पंचाश्रयानुमानत्वात् समंततत्व॥ किमनो मैत्र श्वेच मैत्र योरन्यत-
रे सत्य चैत्रत्वात्॥ व्यतिरेकेण चैत्र नदीति प्रयोगात् सर्वोपि नु॥ तस्मादुपपन्नं प्रमाणानां नियमि-
त्वादि विवादाभावाभाव शोपमार्थोपयोगि विभागः॥ ननु तर्कः प्रमाणं न वा प्रमाणमिति ब्रूमः॥ त-
र्हि कथं निमित्त स्वरूप विवेचनमाह॥ आप्तवाक्यव्याप्तयनिबन्धका॥ न च स्वयं कल्पनानाम्
न व श्रुत दृष्टहानादयो दूषणानुमा॥ आदि पदेन श्रुतकल्पन मदृष्टकल्पनेन गृह्यते॥ ए-
तत्प्रसंजनमितेपन्यस्यते॥ व्याप्यांगीकारे ऽनिष्टव्यापकप्रसंजनं तर्कः॥ द्विविधमेतिद्दृष्ट
प्रमाणविरुद्धानं मतामाश्रि कल्पनंचेति॥ तत्सन् पंचविधं॥ आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रिकानवस्थाप्र-
सङ्गाति भेदात्॥ सर्वव्याप्तिष्ठते पि गोवलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः॥ तन्नाद्यचतुष्टय मप्रमाणि-
क कल्पनात्मको॥ न हि कुर्यां प्राप्ताप्रमाणेष्ट्वं प्रमाणसिद्धं॥ पंचम मप्रमाणकं॥ तत्राद्यं द्वि-
विध॥ श्रुतदृष्टहानं न वैरोधं॥ द्वितीयमपि तथा॥ अश्रुतादृष्ट कल्पन भेदात्॥ दृष्टवकल्प-
नेकत्वे कल्पनागौरवं॥ एतत्प्रसंजनात्मकत्वं कोपि परंवधानिद्यते॥ तस्मात्सर्वांगीणं॥

ष्ट

प्रसंजकरूपप्रसंजनेयेन व्याप्तिः ॥ प्रतितर्कप्रतिहतिः ॥ प्रसंजनीयस्य विपर्यये विपर्ययेपर्यवसा-
नं ॥ प्रसंजनीयस्यानिष्टत्वं ॥ व्याप्तिपक्षधर्मत्वं चेति ॥ तस्येबोमनि पि. ज्ञप्ति सिद्ध्यर्थं तदुत्पत्ति ज्ञान-
पेक्षायामात्माश्रयप्रसंगः ॥ परस्परसापेक्षत्वेन यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्याद्यपेक्षत्वे त्वा...
मन्योन्याश्रयप्रसंगः ॥ परस्परापेक्षितत्वे यदुत्पत्त्यादि तदुत्पत्त्यादौ परंपरया तदुत्पत्त्याद्यपेक्षा-
यां चक्रकप्रसंगः ॥ तदुत्पत्त्यादावन्योन्यसापेक्षाया अपर्यवसानेऽनवस्थाप्रसंगः ॥ अत्र पूर्वस्मि-
न्नुपगम्यमाने तदात्माश्रयादिप्रसंगः ॥ यत्रैव मस्य प्रथमस्तत्र नप्रसंगः ॥ यथा मूलक्षयादिनो
अपादितार्हि नैतदपीति प्रदेशप्रकारः ॥ सामान्यतएव व्याप्तिवर्णना ॥ श्रुतहानं यथा ॥ श्रु-
तौ रोचनसनष्टः ॥ तर्हि न जगत्कर्ता स्यादिति ॥ दृष्टहानं यथा ॥ यदि पर्वतो निरग्निकस्तर्हि नि-
र्धूमः स्यादिति ॥ अश्रुतकल्पनं यथा ॥ यदीश्वरोजीवाद्भिन्नस्तर्हि दुःखी स्यादिति ॥ अ-
दृष्टकल्पनं यथा ॥ यदि पीतमुदकमपरमन्तरध्य स्थेन्तुर्हि मामपि दहेद् विशेषादिति ॥ य-
थापा[illegible]यापाकयोर्नसा[illegible]नाधिकरण्यं तच्चेत् तर्हि तेनानुपपत्तौ पाकावान्तरे [illegible]-
करणमामपर्यव्याप्तिरनिर्णीतेवा ॥ यथा यदि देवदत्तः सर्वज्ञस्तर्हि यज्ञदत्तोपि तथा स्या-
दित्यत्र यो धर्मो यत्र वर्त्तते स तद्विशेषेपि वर्त्तते इत्यादि ॥ सोयं तर्को नुमानस्य बांते भवति
नप्रमाणान्वितसंगः ॥ स्यादेतत् ॥ न कोनुमानोपतर्कोति प्रमाणोकहानमादयो ॥ नतत्त्वोपकार्यं स्तवनीयः ॥

असिसिधांतासमाप्तारिधूमतान् ॥ आरोपितलिंगवेनासिधेऽयमतउक्तं दूषणेति। द्विविधं धूम
मानं ॥ स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं च। तत्राद्ययथा ॥ पर्वतोग्निमान् धूमवत्वादिति। द्वितीय
द्विधा प्रवर्तते ॥ नायं निरग्निकः अनिधूमवत्वादित्या। निरग्निकत्वे गोकारे निधूमत्वापत्ति
प्रसंग इत्यतिप्रसंगरूपेण वा ॥ तेषु दूषणानुमानेन केवलेति भावः ॥ प्रसंगरूपानुमा
नैवसाध्यवद्गेस्य प्रमाणविरोधादिरस्ति भिन्नं दूषणमिति नदर्शयति नकश्चिद्विरोध
इति ॥ पदेनं परेरव योगविभागः ॥ तथापि वाक्यनासपर्ज्ञापकान्यपक्रमादीति प्रकृप
ओणितिसंतीसूत आह ॥ ५० उपक्रमोपसंहार तदेकरूप्याभ्यासोऽपूर्वताफलार्थवादो
श्च ॥ ५१ यो नुमेय स्यानुकूलोऽर्थः प्रकरणादिनु पक्रमः ॥ तदन्तउपसंहारः तयो रूप
क्रमोपसंहारयोरेकार्थत्व तदेकरूप्यं ॥ एकप्रकारोक्तस्य पुनरपि अभ्यासः ॥ प्राचुर्यमप्रमाणां
तरेणाप्राप्तत्वापूर्वता ॥ फलं प्रयोजनं ॥ स्तुतिर्निंदापरकृतिः ॥ पुराकल्पोऽर्थवादः ॥ एतेषां
स्वतात्पर्यं अनुमानानोमोक विरोधः ॥ ये ते अनुमाने तत्रैव हि कथं तेषामुपक्र
मोपसंहारवत्त्वं स्यात्पूर्वतापूलं ॥ अर्थवादोपपत्ती च लिंगनाम सतीनिर्णये हेतूपपत्तिः
रूपगुक्तिरियत आह ॥ उक्तप्रतिबंधो नाः ॥ ५२ ॥ पथी खलु पोढोनात्वाकारयत्
निमि कोरवि स्यः प्रपगुक्तिः ॥ कौरव लेनोपवैनासाध्यादेकतोनाभावेन कौरवपदेन

तदुति विकल्पग्रहणात् ॥ न चात्र कृतेपीति ॥ ननु नैवं पृथगुक्तिमन्तरेणाप्यस्यार्थैषा मननमात्रेणैत
त्सिद्धमेकारे को हेतुरित्यत आह ॥ ४ ॥ ते एव सोपपत्तेर्लिंगानि ॥ ५ ॥ उक्ता हेतुर्लिङ्गा
पः ॥ उपक्रमोपसंहारौ विस्रौपपत्तेर्लिंगत्वमुच्यते ॥ तथोपक्रमानामपि ॥ अथ तात्पर्य
मुक्तिकैव ॥ यथोपपत्तेर्लिंगत्वमिति बलेनैव अर्थधीहेतुस्तथोपक्रमादयोऽपि यत्र
दुपक्रम्यते तत्रापवादो भावेनासेवयोगोचर इत्यादि ... बलेन धर्मोपकारः ॥ अत
कः पनानुमानैमतभावि ॥ इत्यत आह ॥ ६ ॥ त एवेति ॥ ७ ॥ एते नीमांसा तर्कावोपिप्रमाणाः ॥
नश्यामेव द्याःति मननपेक्ष्या धर्मो भूत्वा एते नानुरूपयन्ते ॥ एतेषामागमार्थविषय
त्वापनार्थेपेग विभागः ॥ तथाविसंमरव्यादीनि पृथक् प्रमाणानि संतीत्यत आह ॥ ९ ॥
समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि च ॥ अनुमेयस्यानुकर्षणो धर्म आकारः ॥ निर्णीतः स्थले
समानो हि समाख्या ॥ सा द्विविधा ॥ शब्दी आर्थी चेति ॥ वाक्यमुक्तं ॥ कृपा निर्विवक्षा
कार्यावच्छिन्नं तावद्यजातं प्रकरणं ॥ तादृशी प्रकरणाजातं स्थलं ॥ एतेषामन
मानान्तर्भावादुक्तमुपपन्नं ॥ समाख्यायावाक्यादेवं रूपे तदादिसन्नग्रहणो
श्रुतिलिङ्गसमाख्यानवाक्यप्रकरणं तथैव सविविक्तमवाक्यमनुरूपत्र
उपक्रमादीनां तात्पर्यलिङ्गत्वमेतेषां पुनरर्थ एवेति विशेषज्ञापनायैकविभागः ॥

उपक्रमादीनां स्वार्थे आगमत्वेपि तात्पर्यलिंगतया न विरोधः ॥ अनुमितिलिंगमिति समासस्वादी
नां लिंगादपृथगुक्तिः स्वार्थं हि कथमित्यत आह ॥ ५४ ॥ लिंगविशेषः ॥ ५५ ॥ पूर्ववत्तरिहार्थम् ॥
अत्राप्यनुमानं भानं पूर्वोक्तं यदि रनुसंधेयेति ॥ युक्तेति ॥ निर्दोषप्रमितं लिंगमनुमा
मिति ॥ तदुक्तं ॥ नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनेपि वह्निप्रमानुत्पत्तेरित्यत आह ॥
॥ ५७ ॥ व्याप्तिरूपपत्तिमत्वं ॥ ५८ ॥ व्याप्तिरिति विषयित्वं प्रसपरस्योक्ते क्षत्यो ॥ नन्वेवं लं
प्रमितिलिंगस्यानं अनुमितिजनकमनीति ॥ येन किं नाम निर्दोषत्वं तगत व्याप्तिप्र
तिपर्वकमेव ॥ नन्वेर्थो नानुमितिजनकः ॥ अविनाभावो व्याप्तिः ॥ सा द्विविधा ॥ अन्वय
व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च ॥ साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः ॥ यथा यो यो धूमवा
न् स स वह्निमानिति ॥ अभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ यथा यो वह्निमान्न
भवति स धूमवान्न भवतीति ॥ नयोर्द्वयोर्हि धूमं पश्यन्सन् वह्निं पश्यति ॥ अग्न्यभावे पर्व
ते धूमाभावं निश्चिनोति ॥ धूमाग्न्योः सततं सदा अविनाभाव इति गृहीतव्याप्तिश्च पर्व
ते धूमं पश्यन्नासनमनुस्मरेति ॥ एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति न्यायात् ॥
ततः व्याप्तिश्च व्याप्तिं धूमं पर्वते प्रसज्य जानाति ॥ तेनानुमितिरिति युक्ते लक्षणमिति
ति ॥ द्विविधमनुमानं ॥ स्वार्थं परार्थं चेति ॥ नोपदेशमपेक्ष्य स्वार्थं ॥ तदपेक्ष्य परार्थं ॥ १७ ॥

ताद्द ॥ विषये साधना

म१

मातीतलिङ्गबोधकं वाक्यं परोपदेशः ॥ तस्यावान्तरवाक्यान्यवयवाः ॥ ते च जिज्ञासासंशयशक्य
प्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानीति दशेति जरन्नैया
यिकाः ॥ प्रतिज्ञादयः पञ्चैवेति नवीनाः ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोपनयनिगमना
नि वेति त्रयमेवेति मीमांसकाः ॥ उदाहरणोपनयौ द्वावेवेति बौद्धाः ॥ तत्र वह्नीपपक्षव्यलिङ्गीक
नियमपक्षस्वावच्छेदोपपन्ना इत्याह ॥४॥ सा प्रतिज्ञा हेतुदृष्टान्तरूपा ॥५॥ सेयुपप
त्तिप्रतिज्ञोपादकं वाक्यमुपलक्ष्यते ॥ दृष्टं तदितिन लक्षितपादकमुदाहरणं ॥ प्रतिज्ञोपादनापुर
स्सरं च नैव प्रतिज्ञा ॥ यथा पर्वतोऽग्निमानिति ॥ साधनताभिव्यञ्जकं विभक्त्यन्तं लिङ्गवचनं हे
तुः ॥ धूमवत्त्वादिति ॥ सव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणं ॥ व्याप्तिग्रहस्थ
स्थलं दृष्टान्तः ॥ स द्विविधः ॥ साधर्म्यदृष्टान्तो वैधर्म्यदृष्टान्तश्चेति ॥ अन्वयव्याप्तिग्रहस्थ
लं साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्थलं वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ अत एवोदाहरण
मप्येवं द्विविधं ॥ तत्र साधर्म्योदाहरणं यथा ॥ यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस नूप
इति ॥ वैधर्म्योदाहरणं यथा ॥ योऽग्निमान्न भवति स धूमवानपि न भवति यथा हृद इति ॥ एतै
र्लिङ्गिरेवानवैतुपपत्तेर्बोधयितुं शक्यत्वान्नादशावयवेन एवमादिशिष्यमोपुकः ॥ अ
प र्यायाद्दृष्टान्तपदेन तद्वचनमात्रोपलक्षणेनेदं पक्षान्तरं ॥ उपलक्षणं पञ्चैतत् ॥ उद

हेत्वोपनयनिगमनैरुदाहरणोपनयाभ्यां चोपपत्तिरुच्यते बोध्यं तु। दृष्टान्तोपमा
नेन पक्षे लिंगस्योपसंहारो नयः॥ साध्यहेतूदाहरणानुसारेण प्राप्तो विषयः॥ तस्मात्तथा च
मधूमवान् पर्वत इति साधर्म्योपनयः॥ न तथा चायमिति वैधर्म्यः पर्वतस्तथेति वैधर्म्योपनयः।
हेतुः पुनः साध्ये पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम्। यथा धूममेव तथा वह्निमानेवेति॥
किं चैव जिज्ञासादयः साकांक्षवचनसंभवं वैन्नू। कुतो न पञ्चावयवाः॥ कुत इत्यत आह॥
उपनयनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुलाभ्यां गतार्थत्वाच्चेति। अथ वादिनियमेनोपपनुपपन्नौ
इति भावेनाह। ॥ ५ ॥ तेनुभौ प्रतिज्ञाकेवलावि॥ ६ ॥ उपपत्तिज्ञापकेति ज्ञापक
धूमवान् वह्नीति हेतुगर्भा प्रतिज्ञा वपूर्वान्तरं विना योपपत्ति स्वज्ञापिकास्
वतीति न कोपि नियमपक्षोपपद्यते॥ तावत्प्रयोपपत्तिबोधे जाते पूर्व वचनान्तरं
वदत। आधिक्यप्रसंगात्॥ नन्वेवं च नयवाक्यमुपगमघातः॥ यस्यैतावतानवबो
धस्तं प्रति तदभिधानस्येष्टत्वात्॥ विचित्रबुद्धयो हि पुरुषा इति। इतोपि न नियमपञ्चो
पुलकेइत्याह॥ ५ ॥ सिध्योप्रज्ञोपाहेतुमात्र ॥ ७ ॥ पर्वतोदग्निमान्धूमेनिवृत्
कश्चिन्नवतेनाग्निमानपर्वत इति। अन्यस्त्वग्निमानिति। एवं विवादे न वपातिज्ञ
सिध्येमस्तांकुतोग्निमानितिप्रश्ने धूमवत्तादिति ब्रूयात्। नदाभेव सेवोपप

नो ✗ असतो संगतता न पर्यदोषाविरोधः॥ संगतताभावोऽसंगतिः। ८४

प्तेर्ज्ञानमितितावदेव नियमो मुक्तइति॥ इतोपि नु मुक्तइ सा[illegible]हो॥ ७९॥ इष्टं तः पूर्तिज्ञाहेतुभेः॥
अत्र इष्टं तद्इति तद्वचन[illegible]पलक्षण[illegible]॥ धूमवन्महानसवत्सवेतोग्नि निर्विहेतु
मत्त्वसप्रतिज्ञेन दृष्टांतवचनमात्रेणोपलक्ष्य प्रतिज्ञानसंभवात्॥ अथो वा कांक्षान
सारेणैव नपवक्तुं लापनायुक्तानंतु नन्नियतिरिति॥ निर्दोषोपपत्तिरनुमो[illegible]यकं॥
तत्र कोदोषउपपत्तेस्तत्र वर्तते॥ द्विविधमनुपपत्तिदोषः॥ साक्षाद्वाच्ये निकृष्टोति
पक्षेचोपपत्ते रेवसाधनदूषणाक्षमत्वापादकः॥ साक्षादनुपपत्तिदोषः॥ निर्विष्ट
न्यद्दर्शयति॥ उपपत्तिदोषोविरोधासंगती॥ साक्षादुपपत्तिदोषो द्विविधः॥ विरो
धोऽसंगतिश्च॥ अन्वयोग्यताविरहो विरोधः॥ आकांक्षाविरहोऽसंगतिः॥ इत्यो
चार्थवचनयोरपि संभवतः॥ अर्थसाधुत्वे वाक्यस्यापि तथात्वादिति॥ वचनस्य
वासाधुत्वापादको नाम निरस्तदोषः॥ तं विभज्य दर्शयति॥ ७६॥ न्यूनाधिके वाचनिके॥ ७८॥
द्विविधो वाचनिकदोषः॥ न्यूनमधिकं चेति॥ अपेक्षितासंपत्तिर्न्यूनं॥ अपेक्षि
तार्थाधिकमधिकं॥ न्यूनाधिक्ये च परार्थप्रयोगसंभवतः॥ वचनद्वारेणोपप
त्तेरपि दूषकत्वं स्यातामिति॥ [illegible]वलमनुपपत्तिदोषाणामेव विरोधादिभिः संग्रहः॥

गउ

प

नम

कै

स

किं नाम परनिरूपितार्थेऽदोषे निग्रहस्थानान्यपि विरोधादिरूपे वान्त तानि अभविंतीति
हा॥४९॥ संवादानुक्तिपुतोनिहा॥४९॥ निग्रहाभिव्यक्तिं निग्रहस्थानानि॥ कथायामस्वाभि
ताहंकारेण परे पापरस्याहंकारखंडनपराजयो निग्रहः॥ तानि भित्ते
स्थानं
त्वाप्रतिपत्तिलिंगत्वान्निग्रहः॥ सा द्विविधा॥ अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति॥ परोक्तस्य व
स्यैकार्यस्याऽनमप्रतिपत्तिः॥ तयोरेव विपरीतज्ञानं विप्रतिपत्तिः॥ तन्निवृत्तं निग्रहस्थानमिति॥
तानि च प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्यासो हेत्वंतरमर्थांतरं निर
र्थकमविज्ञातार्थं अपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणम
ज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धांतो हे
त्वाभासश्चेति॥ एताश्च कथाभासाव्यानिकथायमपि उपस्मारोन्मादर्दशापन्नोनिद्रा
तिसंनन्येरोतिरो हितो द्वादनोवसरात्पिपुरस्फूर्तिकानाधिकृतोद्भावितानि सभा
न निग्रहस्थानानि॥ तालौकिकात्कथोनलिंगत्वेपि प्रतियोज्यपेक्षे प्रातदभाव
दिति॥ तत्र येन पक्षयासाध्यत्वादिनानिर्दिष्टं तस्य तथा निर्वाहादर्शनेन पुनस्तेनैव
परिसागः प्रतिज्ञाहानिः॥१॥ सा द्विविधा॥ साधनहानिर्दूषणहानिश्चेति॥ तत्राद्या

उदाहरणम्॥ भास्त्वकैपरांत ति ×५

द्वादशविधा ॥ पक्षे तावत् साध्यसाधनधर्मिविशेषणहानिभेदात् षट्प्रकाराः ॥ एवं दृष्टांते
पीति ॥ द्वितीयापि द्विविधा ॥ स्वरूपतो विशेषणतश्चेति ॥ सर्वापुनर्द्विविधा ॥ असद्विषया स
द्विषया चेति ॥ सर्वा च द्वेधा प्रवर्त्तेते ॥ कंठतोऽर्थतश्चेति ॥ दुष्टं चेन्यासादि तिक टतः ॥ अत्र
प्रतिस्य पर्तः ॥ तत्रासद्विषया पक्षे साधनहानिर्यथा ॥ पर्वतोऽग्निमान् धूमेयत्वादित्य
त्रानैकांतिकोद्भावने मास्त्वग्निमानिति ॥ निरग्निको स्त्विति वा ॥ साधनहानिर्यथा ॥ त
स्मिन्नेव हेतौ निधापादृष्टिते मास्त्वसौ हेतुरिति ॥ धूमवत्तम स्त्विति वा ॥ धर्मिहानिर्यथा ॥
इद पर्वतावग्निमं मावि स्तत्र भागे बाधा ॥ जिघान्ने मास्तु तर्हि नदः पक्ष इति ॥ पर्व
एवास्त्विति वा ॥ साध्यविशेषणहानिर्यथा ॥ पर्वतस्तु णाग्निमानि सत्र यथ विशेष
णतया प्रयुक्ते मास्तु तर्हि न घेति ॥ अग्निमानिसे वास्त्विति वा ॥ साधनविशेषणहा
निर्यथा ॥ सुरभि धूमवत्त्वादित्युक्ते तथैव दुष्ट बोधिहिते मास्तु तर्हि वन्मिति ॥ धू
मवत्त्वादित्येवास्त्विति वा ॥ धर्मिविशेषणहानिर्यथा ॥ अयं पर्वतोऽग्निमानि
न तथैव दूषिते तर्हि तथा मास्त्विति ॥ पर्वत इत्येवास्त्विति वा ॥ दृष्टांते साध्यहा
निर्यथा ॥ पर्वतोऽग्निमान् धूमेयत्वात् महानसवदित्यत्रानैकांतिकोद्भावने मास्तु
तर्हि महानसो ग्निमानिति ॥ निरग्निको स्त्विति वा ॥ साधनहानिर्यथा ॥ त

त्रैव प्रयोगप्रयोगे तथैव प्रसक्ते मास्तु प्रमेय मत्वात् महानसो ऽग्निमानिति ॥ धूमवत्त्वादिति
ति वा ॥ धूमि तिनिर्यथा ॥ हेतुर्वदिये तो साध्यविकल्पादि नाप्रसक्ते तर्हि दृष्टान्त इति ॥ म
हानसो ऽस्तीति वा ॥ साधनविशेषणाहानिर्यथा ॥ यो धूमवान् सो ऽग्निमान् यथा
महानस इत्यत्र विशेषणाव्यर्थ्यं अपि हि तेमास्तु नेहितव्येति ॥ तो ऽग्निमानिति सेवा
स्तीति वा ॥ साधनविशेषणाहानिर्यथा ॥ यः स उपि धूमवान् स ऽग्निमान् यथा म
हानस इत्यत्र तथैव प्रसक्ते मास्तु तर्हि इयमिति ॥ यो धूमवान् सो ऽग्निमानिति से
वास्तीति वा ॥ धर्मिविशेषणाहानिर्यथा ॥ न महानसवदित्यत्र तथैव प्रयसक्ते मा
स्तु ऽयमिति ॥ महानसवदियेवास्तीति वा ॥ दृष्टान्तहानिः स्वरूपतो यथा ॥ पर्वतो ऽग्नि
मान्धूमवत्त्वादित्यत्र असिद्धदृष्टान्ते निरनुपोज्यानुयोगे न प्रसक्ते तर्हि मास्तु
दिति ॥ अनैकान्तिकत्वाभवतीति ॥ विशेषतो यथा ॥ हेतुः पर्वतो ऽग्निमा
न् तो धूमवत्त्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धत्वादावने पूर्ववत् प्रसक्ते तर्हि मास्तीति वा ॥ भा
गासिद्धो ऽस्तीति वा ॥ सदृष्टान्तपर्वतो ऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्रानैकान्तिक
त्वोद्भावनेन तर्हि मास्तु पर्वतो ऽग्निमानित्यावदुदाहरणं यथा ॥ साधनपञ्चावयोज्या पेक्षा
सैहच्चारितमितीति ॥ य — षष्ठपादुक्ति सर्जेति सपक्षे विग्रहस्थाने मस्तु केह

ध्येति चेन्न । असाधारणोऽनैकान्तिकस्याप्येव निग्रहहेतुत्वात् ॥ असमर्थानावपि तत एव परिहर्तव्य
त्वात् ॥ निग्रहनिमित्तत्वाद्व्यभिचारेण दोषस्योपपन्नानुपपत्तेः ॥ नन्वासां स्वातन्त्र्यं ॥ स्वयमपि वि
प्रतिपत्तिहेतुत्वेन वादः ॥ न चैवं स्ववचनविरोध एव ॥ हानिमनुज्ञाव्य विरोधा द्वाव
नानुपपत्तेरिति ॥ दोषपरिजिहीर्षया निर्दिष्टसाध्यभागे अधिकप्रक्षेपः पौन
रुक्तेऽ ॥ २ ॥ प्रतिज्ञायां हेतुप्रयोज्यभागे लिङ्गमनन्वेति साध्यभागः ॥ द्वि
धश्चेदं । दोषपरिहारहेतुत्वाद्धेतुश्चेति ॥ दोषस्य सदसत्त्वात् पुनर्द्विविध
तत्प्रतिज्ञायां चतुर्विध । पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रक्षेपभेदेन ॥ प्र
प्रक्षेपोऽपि द्विविधः ॥ स्वरूपतः प्रकारतश्चेति ॥ एवं साध्यप्रक्षेपोऽपि ॥ तत्र सद्दो
षपरिहाराय प्रथमो यथा ॥ अनित्यः कृतककत्वादित्यत्र अन्यत्वयापत्त्या केनाप्यदृष्टो
यइति ॥ द्वितीय यथा ॥ शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सामान्येनानैकान्तिको नि
तैतदपि पक्षइति ॥ तृतीयं यथा ॥ तत्रैव प्रवाविभिः सिधसाधनतादोषना
धमिकः शब्दइति ॥ चतुर्थं यथा ॥ शब्दः कृतकत्वादित्यत्र अन्यनवयापत्त्या कर
णोऽनित्य इति ॥ पञ्चमो यथा ॥ पर्वतोऽयमासुरभिमत्तिवन्धूमवत्त्वादित्यत्र पि...
सासामर्थ्येत्तितरां गिरिमान्कृष्णागरुमानिति ॥ षष्ठो यथा ॥ क्षित्यादिक

रणपूर्वकं कार्यत्वादित्यत्र सिद्धसाधनतो कान्यपादानादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकमिति ॥
उदाहरणं । प्रयोज्यभागे प्रयोज्यस्वरूपतेदंतरत द्वितीयदोषप्रक्षेपणेदनपंचविधो
न्यायाद्यं यथा ॥ योऽधूमवान्स यथा महानसः इत्यत्र न्यूनतया प्रसक्ते सोऽग्निमानिति ॥ द्वि
तीयं यथा ॥ पर्वतो रग्निधूमवत्त्वादित्यत्र दृष्टान्तस्य प्रतिपन्नत्वेन प्रयोज्यभागे न्यूनतया च
प्रसक्ते नरस्तागिन कृष्णयोगस्मादिति ॥ तृतीयं यथा ॥ यत्कार्यं तत्कारणपूर्वकं यथा घ
टः इत्यत्र पूर्ववत्प्रसक्ते तदुपादानादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकमिति ॥ चतुर्थं यथा ॥
योऽधूमवान्सोऽग्निमानिति सेनो के प्रागिवप्रसक्ते महानसः इति ॥ पंचमं यथा ॥ शब्दो
नित्यः निरगुणत्वात्परमाणुवदित्यत्र साध्यत्वे कल्पे अभिहिते अपार्थिवपर
माणुवदिति दृष्टान्तः इति ॥ निगमने निगमनप्रतिज्ञायाश्चैवोदाहरणं ॥ हेतुप्रक्षेपणाद्विधिकः ॥
सपंथीप वैतोग्निमानिति सेवके न्यूनतया प्रसक्ते तस्मात् पर्वतोऽग्निमानिति ॥ सदोषपरि
हारहेतुर्यथा ॥ पर्वतोग्निमान्नियतबाधो कोऽपि धूमादग्निमानिति ॥ सद्दोषपरि
हारहेतुर्यथा ॥ शब्दोऽनित्यः एकद्रव्यकेवलादित्यत्र सामान्यमानेकान्तिकोद्भावने सर्वगतः
शब्दः पक्षः इति ॥ असदोषपरिहारहेतुर्यथा ॥ शब्दो नित्यः रूपादिवत्
सामान्येनानैकान्तिको [illegible] कोतदपि पक्षाद्यता दि ॥ न च दोषपरिहारश्च

र्थांतरता॥ अथ हेतोपयोगसद्भावाभिधानेन प्रतिज्ञांतरस्यैव संभवात्॥ न चेयं तदिरेवापर्मी
मीकृतस्यासागात्॥ विशेषणाभावस्य प्रागननेगेकृतत्वादिति॥ एवं वक्तृकेनास्य पदानं
मवीतरवाक्यानोच्च मियोव्याघातः प्रतिज्ञाविरोधः॥ इ॥ स च बहुप्रकारः॥ तत्र प्रति
ज्ञायां धर्मिपदयोर्यथा॥ श्रोत्रं तेसतिबधिरइति॥ साध्यपदयोर्यथा॥ विमतो ब
धिरत्वेसति श्रोतेति॥ धर्मिसाध्यपदयोश्चतुर्विधः॥ तत्र धर्मविधानं यथा॥ मू
कोवक्तेति॥ तन्निषेधो यथा॥ प्रमेयं न प्रमाणसापेक्षमिति॥ धर्मिविधानो यथा॥
अतीतमस्तीति॥ तन्निषेधो यथा॥ वर्त्तमानं नास्तीति॥ हेतुपदयोर्यथा॥ मूकत्वेसतिमौ
क्तृत्वादिति॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्यथा॥ द्रव्यं गुणाव्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तत्वादिति॥ उदाहरण
साधनपदयोर्हेतुवदेव॥ साध्यपदयोः प्रतिज्ञायामिव॥ परस्परं तु प्रतिज्ञाहेतु
विरोधवत्॥ दृष्टांते धर्मिणि साध्यधर्मिणिवत्॥ साध्यधर्मिपदयोः प्रतिज्ञाया
मिव चतुर्विधः॥ उपनयपदयोर्हेतुपदवत्॥ निगमने प्रतिज्ञावत्॥ हेतूदाहरणविरोधः॥
प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्॥ प्रतिज्ञोदाहरणयोर्यथा॥ अविपक्षो वक्ता मूकवदिति॥ प्र
तिज्ञोपनययोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत्॥ प्रतिज्ञानिगमनयोर्यथा॥ पर्वतो ग्निमा
न् तस्मान्निरग्निकइति॥ हेतूदाहरणयोर्यथा॥ वक्तृकत्वान्मूकवदिति॥ हेतूपनययोर्यथा॥

तु

घ

रूपमनवस्था तथा चयं निर्णमइति ॥ हेतुनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेतुविरोधवत् ॥ उदाह
रणं निगमनयोः प्रतिज्ञो दाहरणयोर्वत् ॥ उपनयनिगमनयोरपि प्रतिज्ञाहेतुविरो
धवत् ॥ एवमन्यत्रापि विरोधोऽवगन्तव्यः ॥ नच विरोधस्य हेत्वाभाससांकर्यः ॥ तत्र सा
ध्यविपर्ययव्याप्तिदर्शनेन विरोधः ॥ अत्र पुनरर्थतो नास्तीति विवक्षामात्रे प्रति
त भेदात् ॥ अथ एवं दोषान्तरसंभवेप्यतद्वीजायमिति ॥ स्वोक्तापलापः प्रतिज्ञा
सन्न्यासः ॥ ४ ॥ हानिवदावांतरभेदनिन [illegible] धर्मे च प्रवर्तते ॥ केनेदमुक्तमि
ति वा ॥ [illegible] मत मन्नयुक्तमिति वा ॥ नयेदमुक्तमिति वा ॥ परोक्तनयादिति नु
ति वा ॥ दोषपरिहीषया निर्दिष्टसाधकस्यैव धिकप्रक्षेपो हेत्वन्तरं ॥ ५ ॥
हेतुरुदाहरणो प्रयोजकभागउपनयइति साधकाङ्गः ॥ तद्विधो ॥ साधनन्यू
नतामिषेधात् ॥ स इरूपतो विशेषतश्चेति द्विधा ॥ तत्राद्यं यथा ॥ हेत्वा
प्रयोगे न्यूनत्वेन तदुपादानं ॥ द्वितीयमपि दोषप्रतिज्ञासाप्रतिकरोष्यासि
सद ध्यसद्वाभ्याञ्चे द्विधा ॥ तत्र साधने हेतो सद्विशेषणरहितरहतुर्यथा ॥ [illegible]
नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्रानेकान्तिकत्वेन हेतौ सामान्यवत्वे सतीत्युदा
हरणप्रयोजकभागे यथा ॥ परद्विषकः सोऽनिसइत्यत्र न्यूनतेऽन्य [illegible]

पूर्ववद्धिशेषवत्॥ उपनयाभासो यथा॥ तथा चायं मनरैंद्रियकइत्यत्रेभिहितेतत्पैवप्रसक्तेऽपर्ववद्धिशे
षो॥ दृष्टं पकेहतीय था॥ नायं साधकः सपक्षे सत्वादित्यत्र व्यभिचारे गमयुक्ते विपक्षस्त्व ति
नैसौनौ यथादि॥ सदृदोषाप्रतीकारे यथा॥ शब्दोऽनित्यः ऐंद्रियकत्वादिसमाने कांतिकत्वोद्धा
वने प्रमेयत्वे सतीत्यादि॥ असद्दोषप्रतीकारे यथा॥ पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्वादित्यत्र महान
से व्यभिचार इत्युक्ते तदन्यत्वे सतीत्यादि॥ असद्दोषाप्रतिकारे यथा॥ तत्रैव प्रमेयत्वे स
तीत्यादि॥ अत्र तत्वोऽपि(?) … संभवेऽपि सोपाधित्वात्(?) लिंगं … वाद्यमिति॥ प्र
कृतानुपयुक्तमिति तोक्तिरर्थांतरं॥ तच्च तत्त्वं(?) विधं॥ स्वपरोभयानुभयमतभेदात्॥
तत्र स्वमते नैयायिकस्य मीमांसकं प्रतिपथा॥ शब्दोऽनित्यः सत्वाकृतकत्वाद् इति॥ परमते
न यथा॥ शब्दो नित्य(?) … इत्यादि॥ उभयमते न यथा॥ ओंग्याघो(?) सा विसाड(?)॥ अ
नुभयमते न यथा॥ गंधादिभिः समानाभ्युपोसाविता(?)दि॥ अथ च न्यूनाधि(?) संभवेऽपि तत्सा
कांगाद्य(?) सा दृस्य चोच्चमान न्याहतेन प्रथमप्रामता(?) दिदमेवोद्धाव्यमिति॥ अबोधकमी
…प्रयोगो निरर्थकं॥ तच्च बहुप्रकारं॥ क्वचित् तपसादिमात्रं(?) का पाठमात्रं॥ लिंगविप
लिवर्णविपर्यासः॥ कृतद्धितसमासो च्चैः स्यात् विपर्यासः॥ नाणांतर संकरश्चेत्यादि
कथ बिंदुपक्वालकथमेतल्लिंगमहस्य नमिति वैत॥ मेवं॥ न हि कथंचिद् … दापकवाल
शब्दघरैमैः॥ प्रकरणादिनैव तच्छानोदयात्॥ भाषांतरसंकरोऽपि समस्तमप

क

दि

ना स्रोवेपिनिग्रहस्थानं॥ अन्यथाज्ञानसंग्रहनार्थं स्वभावभावस्वैष्टमानं प्रतितदनमि
सं स्यैतराभावप्रसंगादिति॥ विवोरम्रुकेपिपरिपत्वत्तिवादिभ्यामविज्ञातार्थको धव
प्रयोगोऽविज्ञातार्थो लक्ष्वतुर्विधं॥ स्वत्र मात्रमेषं॥ रूढिमनपेक्ष्य केवलयोगेन
प्रवृत्तनिर्णायकाभौविन संज्ञायां कृतमतिर्दूतौ कारितं चेति॥ आद्यं यथा॥ [illegible]
कपालो [illegible] पुरोडाशादि मीमांसकानां॥ द्वितीयं यथा॥ कस्यचितनयाध्य [illegible] हेतुरयं
विनयननयानन स्पन्दनमामधेययुक्तं इत्यादि॥ द्वितीयं यावती [illegible]॥ तृतीयं पर
स्पर सिभांती भिज्ञाता रौढीयाभिमानेनोपादीयाता पि॥ उत्तरं तु नोपादीयमेव॥ ज्ञा
पनार्थं वा [illegible] स्यां॥ अनेवं धानादिशोक [illegible] निरासाय पुनर्वचनं प्राक्तिके [illegible] पेक्ष्य
ति॥ [illegible] तेनियमश्रय॥ ततः परम्या तस्यैव व चुनदोषहेतुत्वनिश्चयात्॥ नहि प्रा
भिकोपक्षेपोक्ष्यमानेतषाम नवधानं न संभवति॥ नापि परैर्वदाविदुषीये नादे
यमपि न विज्ञानीयादिति॥ अनन्वितार्थं वाचकपदादिप्रयोगोऽपार्थकं॥ तं विविर्यं॥
सर्वथाप्यसंभवदन्वयं यथा॥ दशदाडिमानि षडपूपाः कुंडमजाजिनमिसाधि॥
व्यवहितान्वयं यथा॥ वोदनं स्नातो [illegible] सिमगवा [illegible] दा॥ सभवसनांव
यपक्षनिरासस्य संभवदन्वयं चेति॥ विवक्षितं [illegible] क्रमविपर्यासोऽप्राप्तकालं॥

अथ चेति वादजल्पयोः क्रमः ॥ सभौ दिसंगत्य परस्परं कथानियमं बंधेत्ते वादिना प्र
माणमभिधायाभासोद्धारः कर्तव्यः ॥ प्रतिवादिनापि वादिसाधनमनूद्य दूषयि
त्वा स्वपक्षे प्रमाणमभिधायाभासोद्धारः कार्यः इति ॥ तत्र यदि वादिसाधनमनु
क्त्वा दिषितं बंध [illegible] ति ॥ तदा [illegible] भावविपर्यासः ॥ यदाभासोद्धारो न तेन साध
नं प्रयुक्तं तदापा [illegible] दांशे विपर्यासः ॥ प्रतिवादी च यदा स्वपक्षे साधनमभि
धाय परपक्षं दूषयति ॥ तदापावाद विपर्यासः ॥ धर्मवत्त्वात्मवेगिमानिय
ध्यवयव विपर्यासः ॥ अगिमाअवर्ड साधवपवांश विपर्यासः ॥ वितंडायां तु
ता तिवादिनः साधनाभावाद्वीद वि [illegible] पर्यासाभाव इति ॥ अवस्योपादयानं
मन्युतसानुपादानं न्यूनं ॥ तदपि बहु प्रकारं ॥ कथासमये [illegible] क धर्मकथासाध य
नप्रयोग अरामंन्यूनं ॥ साधनमप्रयुज्याभासो [illegible] द्धारे तत्प्रयुज्य वाभासो
दि द्धारेवा द्वारा न्यूनं ॥ प्रतिवादिनापि वादिसाधनमदूषयित्वा स्वपक्षसाध
नाभिधानेदूषयित्वा वा तदनभिधानेवा दन्यूनं ॥ प्रतिज्ञाद्यभावे वयवन्यू
नं ॥ धर्म्याद्यनुक्त्यावयवांशेवान्यूनं ॥ इदं च तत्ते सिद्धांतरीत्योद्भावनं ॥

प्रमा॰ल॰ ॥१७॥

ज्ञा२

टि॰ल॰ ॥१८॥

तेनमपसिद्धांत एव॥ नहि सिद्धांतविरुद्धकरणमपि सिद्धांतः॥ तथाहि सर्वनिग्रहस्थानानामंतर्
भावः॥ किंनामतदभ्युपगमः॥ वस्तुतत्वानुसारेणैवेति॥ अन्वितोपयुक्तपुनरुक्तकृतकार्यप्रयोगोऽवि
कं॥ तत्त्रिविधं॥ किंतूदाहरणोपनयदूषणानुवादाधिक्येऽदूनो॥ प्रतिनिगमनयोराधिक्यमेवा
र्थे हि पुनरुक्तं॥ अन्यो यत्नेप्रकृतसंगतोवर्थांतरं॥ असंगतावपार्थकं॥ द्विविधं चैतत्॥ वि
शेषतः सामान्यतश्च॥ तत्राद्यं यथा॥ धूमवत्वादालोकविशेषवत्वादिति॥ धूमवह्नदेरिति॥
द्वितीयं यथा॥ यथा महानसो महापात्रइति॥ यथा महानसादिरिति वा॥ तृतीयं यथा॥ तथा च
यं धूमवान् आलोकविशेषवानिति॥ ×कां× धूमादिमानिति वा॥ चतुर्थं यथा॥ यथा अनैकांतिके
हेतुः कालातीतश्चेति॥ अनैकांतिकादिरिति वा॥ पंचमं तु दृष्टभागस्य स्ववचनेनानुवदत
आदिशब्देनवेति॥ प्रतीतार्थस्य पुनः स्ववचनप्रयोजनविनोमिधानं पुनरुक्तं॥ तद्द्विविधं॥
अर्थतः शब्दतो प्याक्षेपतश्चेति॥ तत्राद्यं यथा॥ पर्वतो वह्निमान् गिरिरग्निमानिति॥ द्वि
तीयं यथा॥ पर्वतो ग्निमान्पर्वतोग्निमानिति॥ तृतीयं यथा॥ जीवन्चैत्रो गेहेनास्तीत्युक्तौ बहिरस्ती
ति॥ वादिनोक्तस्य प्राश्निकैर्विज्ञातार्थस्य वादिना परिषदा वा पुनरनूद्य दूषणोच्चारण
योग्यस्यस्याज्ञानमनाविष्कृतोक्तथा अविधिंदतायदप्रसुच्चारणे मननुभाषणं॥ तच्च
चतुर्विधं॥ यत्नदियाद्यनुवादो दूषणैकदेशानुवादो न्यथानुवादः केवलदूषणोक्तिस्तु रूणीसा

वत्र्गेति॥ सर्वैर्नैव निग्रहस्थानं॥ तूष्णींभावे दूषणाद्यप्रवृत्तेः। दूषणमात्राभिधाने निराश्रय
दूषणस्यादूषकत्वात्॥ अन्यथा वादे व्यधिकरणत्वात्॥ दूष्यैकदेशानुवादे विशिष्टदूषणा
वात्॥ यत्तु धिसाद्यनुवादेऽननुवादाविशेषात्॥ न च दूषणस्य स्वरूपयोग्यतया दूष्यविशेषधीसि
धिः॥ संदिग्धत्वादिनासमर्थस्यापि दूष्यत्वात्॥ योग्यमेवायं बुद्धौ नियमभावात्॥ न च पंचम
स्त ज्ञानमप्रतिभा वा॥ ज्ञातर्थस्य स्फु[illegible]र तेदुत्तरस्यापि दूष्यत्वात्॥ सभाक्षोभादिना तूष्णीं भा त्ति॥
पपत्तेः॥ तथा चाननुभाषणमेव निर्णीतं॥ नान्यदिति॥ वादिना त्रिरभिहितस्य परिषदा विज्ञात
र्थस्य वाक्यस्यार्थाप्रतिपत्तिरज्ञानं॥ तच्चाविष्कारेण ज्ञातव्यं॥ यथा नार्थोस्य ज्ञायते मयेति॥
अनाविष्कारे त्वननुभाषणमेवेति॥ वादिनोक्तस्य प्रसक्तस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा॥ सा च स
न घटते [illegible] तूष्णींभाव एव॥ अननुवादेऽननुभाषणत्वात्॥ श्लोकपाठादौ अर्थान्तरप्रसंगा
दिति॥ केनचिद्व्याजेन कथाविच्छेदो विक्षेपः॥ यथा अद्य मे महत्प्रयोजनमस्ति॥ तस्मि
न्न सति ते स्थिते वक्ष्यामीति॥ अनिष्टस्य मेष्टापादनं मतानुज्ञा॥ यथा केनचित्स्वस्य चौ
रत्वमभ्युपेत्य त्वं चौरः पुरुषत्वादित्युक्ते तर्हि तत एव त्वमपि चौरत्वप्रसंग इति॥ न चैतेन न
मनेन चौरत्वं परिहृतं॥ नाप्ययं प्रसंगः॥ इष्टापत्तिरूपत्वादिति॥ अ[illegible]व्यतया प्रा
प्तनिग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणं॥ न चेदमप्रतिभैव॥ स्फुरतो दोषस्या
ऽप्यतेनोपेक्षणसंभवात्॥ प्राश्निकैरुद्भाव्यमेतत्॥ वादिनैवास्य स्वमोहाद्भयमयेदमुक्तं॥

प्र० ल०

॥१८॥

नानेन ज्ञातमिति ॥ अतन्निग्रहप्राप्तौ तन्निग्रहोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः ॥ स च
तुर्विधः ॥ छलजातिहीन्याद्याभासोऽप्राप्तकाले ग्रहणं चेति ॥ छलजाती च स्फु
ते ॥ हान्याद्याभासो द्विधः ॥ सर्वथाहान्याद्यप्राप्तौ तदुद्भावनमन्यप्राप्तावन्योद्भावनं चेति ॥
तत्राद्योऽपि द्विधा ॥ सोऽहन्यादिनाभासाद्याभासोह नोपूर्वेति ॥ द्वितीयो यथा[illegible] ॥ तत्रा
द्यो यथा ॥ अनेकविकल्पस्फुरणेन विकल्पयतो द्विष्ट विकल्पसाम्ये प्रतिज्ञा
हानिरित्यादि ॥ द्वितीयो यथा ॥ प्रतिज्ञाहान्यादौ प्रतिज्ञान्तरा[illegible]त्यादि ॥ तत्तदुद्भा
वनावसरमप्राप्यानिरूप्य वा तन्निग्रहोद्भावनमप्राप्तकाले ग्रहणम् ॥ अननुकोप्यमा
नोकमाद्यनियत्रिविधो ह्युद्भावकालः ॥ तत्रोच्यमानमाद्यमपक्षा[illegible]दिव
मुत्तरकालिक[illegible]ज्ञापयतो दि ग्रहस्थान[illegible]मित्यादि ॥ यत्किंचिद्धर्मं स्वे[illegible]
धां नमुपेपत[illegible]रक्षाग्गीकारापसिद्धान्तः ॥ प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः ॥
स चतुर्विधः ॥ सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् ॥ सर्वशा
स्त्राविरोधी अर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ यथा प्रमेयं प्रामाण्यमिति ॥ स्वशास्त्रमा
त्रविरुद्धोऽर्थः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ यथा नैयायिकानामीश्वरप्रामाण्यं ॥ यत्सि
द्धौ सि[illegible]अनुषंगी कोऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ यथा[illegible]स्वरस्यकर्त्वसि

वि

प्पु

टि० ऊ०

॥१८

नि

मानो

षा

वा १

धोसार्वज्ञं॥आत्म्यांतरे प्रमीक्षतः स्वशास्त्रे चानिषिद्धोर्थोभ्युपगमसिद्धांतः
यथामनस इंद्रियत्वं॥अपसिद्धांतोपत्तश्चतुर्विधः॥यथेदानीमिव सर्वत्र ह
न्ताधिकमिथ्यत इति॥प्रतितंत्रसिद्धांतमभ्युपगवंतो मीमांसकस्य सर्वप्र
याभ्युपगम इत्यादि॥नचायमप्रमाण्यविरोधः॥उभयोरस्तदाचार्यो[illegible]प्रा
ण्यासे मते॥तथैवप्रमाणविरोधाप्रसंगात्॥मूलप्रमाणं चेसंदेहादिति॥हेत्व
रूलरूपेषु पक्षव्यापकत्वसपक्षे सत्वविपक्षाद्व्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वासत्
प्रतिपक्षत्वेषु कैश्चिद्युक्ताः केनचिद्धीना हेत्वाभासाः॥तेचासिद्धविरुद्धानैकांति
कानध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमसत्प्रतिपक्षाः॥तत्रव्याप्यासत्व
पक्षधर्मत्वप्रमितेः विरहः॥तद्धेतोऽसिद्धिः॥सचतुर्विधः॥व्याप्तिपक्षत
र्मताहेतोस्तिराहित्यभेदात्॥तत्रव्याप्यत्वासिद्धो द्विधा॥स्वरूपतो वैयर्थ्येन च॥
तत्राद्ययथा॥[illegible]यथा[illegible]इति॥व्यर्थविशेषणासिद्धो यथा
शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्वे सति कृतकत्वादिति॥व्यर्थविशेष्यासिद्धो यथा॥श
ब्दः कृतकत्वे सति सामान्यवत्वादिति॥आश्रयासिद्धो द्विधा॥धर्मिणः साध्य
वत्वाभावात्॥प्रधानं नित्यमकार्यत्वादिति॥आश्रयैकदेशासिद्धो यथा॥

प्र॰ मा॰ न्त॰ ॥ संदिग्धाश्रयैकदेशासिद्धो यथा ॥ देवदत्तेन दृष्टत्वे वृषत्वमवेद ४६ टि॰ ज॰

वाग्मी ब्राह्मण[illegible] विशेषणवैयर्थ्यादौ ४६

त्वादिति ॥

प॰

॥१२॥ प्रधानपुरुषौ नित्यौ अकार्यत्वादिति ॥ द्वितीयो यथा ॥ परमाणवो नित्या अकार्यत्वादिति ॥ पक्षधर्मता ॥१९॥

मु सिद्धः पञ्चविधः ॥ स्वरूपासिद्धो यथा ॥ शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति ॥ व्यधिकरणासिद्धो यथा ॥ घट

स्य कृतकत्वात् ॥ विशेषणासिद्धो यथा ॥ चाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्त्वादिति ॥ विशेष्यासिद्धो यथा ॥ सामा

न्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादिति ॥ भागासिद्धो यथा ॥ प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ॥ संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धो यथा ॥

स श्यामो मैत्रीतनयत्वादिति ॥ सोपाधिकत्वेन व्याप्यत्वासि[illegible]न ॥ संदिग्धाश्रयो यथा ॥ अनिष्ट देह

देवपुत्रो ब्राह्मणः ब्राह्मणपुत्रत्वादिति ॥ संदिग्धाश्रयैकदेशासिद्धो यथा ॥ धूमबाष्पाविवेके

पर्वताग्निमान् धूमवत्त्वादिति ॥ संदिग्धविशेषणासिद्धो यथा ॥ विमतो रागादियुक्तः सर्वदा

तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वादिति ॥ संदिग्धविशेष्यासिद्धो यथा ॥ पुरुषत्वे सति सर्वदा तत्त्वज्ञा

नरहितत्वादिति ॥ संदिग्धभागासिद्धो यथा ॥ एकत्र धूमनिश्चये अन्यत्र निश्चये पर्वतावग्नि

मन्तौ धूमवत्त्वादिति ॥ विशेषणवैयर्थ्यादौ संदेहो न भवति ॥ पक्षविपक्षयोर्वर्तमानो हेतुर

रुधुः ॥ सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापको यथा ॥ शब्दो नित्यः अकार्यत्वादिति ॥ पक्षव्यापको वि

पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा ॥ सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति ॥ पक्षविप

क्षैकदेशवृत्तिर्यथा ॥ प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ॥ पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्ष[illegible]मे यथा ॥

पृथिवी नित्या कृतकत्वादिति ॥ असति सपक्षे प्रथमो यथा ॥ शब्द[illegible]आकाशविशेषगु

णः प्रमेयत्वादिति ॥ द्वितीयो यथा ॥ प्रसपक्षत्वादिति ॥ तृतीयो यथा ॥ प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ॥

संदिग्धः ॥ विद्यमानः सपक्षो विद्यमानः पक्षश्चेति ॥ प्रसत्तेः ४३ वृत्तिः ३४

चतुर्विधः ॥ ४ १०

वतुभयथा॥ अपदागुकत्वादिति॥ पक्षत्रयवृत्तिरनैकांतिकः॥ सोपि बहुप्रकारः॥ तत्र पक्षत्रयव्
यापको यथा॥ शब्दोनित्यः प्रमेयत्वादिति॥ पक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥ प्रत्यक्षत्वादि
ति॥ पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥ अयं गौर्विषाणित्वादिति॥ पक्षविपक्षव्याप
कः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥ अयं गौर्न विषाणित्वादिति॥ पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्यथा॥ पृथि
व्यनित्या प्रत्यक्षत्वादिति॥ पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा॥ आत्ममनसोर्द्रव्येत्र
मूर्त्तत्वादिति॥ पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा॥ आत्ममनसोर्न द्रव्ये अमूर्त्तत्वादि
ति॥ सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥ आकाशात्ममनांसि द्रव्याणि क्षणिकविशेष
गुणरहितत्वादिति॥ साध्यसाधकः पक्ष एव वर्त्तमानो हेतुरनध्यवसितः॥ स चानेकप्र
कारः॥ अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा॥ सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति॥ पक्षैक
देशवृत्तिर्यथा॥ कार्यत्वादिति॥ विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा॥ शब्दोऽनित्य
आकाशविशेषगुणत्वादिति॥ तदेकदेशवृत्तिर्यथा॥ सर्वं द्रव्यमनित्यं क्रियावत्त्वादिति॥ अवि
द्यमानविपक्षो यथा॥ विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापको यथा॥ सर्वं कार्यमनित्यमुत्पत्तिमत्त्वादिति॥
पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा॥ सावयवत्वादिति॥ एते चासिद्धादय उभयान्यतरसम्मता विविधाः॥
विरुद्धादित्रयस्यासिद्धिसांकर्येपि उभयव्यवहारविषयतादि विरोधः॥ प्रमाणानुका

तद्विषयः कालात्ययापदिष्टः ॥ सोप्यनेकप्रकारः ॥ तत्र प्रत्यक्षबाधितो यथा ॥ अग्निरनुष्णः पदा-
र्थत्वादिति ॥ प्रत्यक्षबाधितैकदेशो यथा ॥ ज्वालानलौ शीतलौ पदार्थत्वादिति ॥ अनुमानबाधि-
तो यथा ॥ देवदत्तश्चक्षुरहितः पुरुषत्वादिति ॥ अनुमानबाधितैकदेशो यथा ॥ देवदत्तश्च-
क्षुः[illegible]पारहितः पुरुषत्वादिति ॥ आगमबाधितो यथा ॥ सुरा ब्राह्मणेन पेया द्रवद्रव्यत्वादि-
ति ॥ आगमबाधितैकदेशो यथा ॥ सुरासोमौ ब्राह्मणेन पेयौ द्रवद्रव्यत्वादिति ॥ स्वपरपक्ष-
सिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः ॥ यथा विमतं मिथ्या दृश्यत्वादिति ॥ उभयत्र त्रैरूप्य-
त्ववादिभिः प्रतिवादिभिश्चाभिमानिकमिति नासंभवतः ॥ समबलतया विमतप्रमाणविरुद्धः ॥
तत्र प्रत्यक्षविरोधो यथा ॥ विमतः शंखः शुक्लः शंखत्वादित्यत्र प्रत्यक्षात् पीतोपि किं न स्या-
दिति ॥ अनुमानविरोधो यथा ॥ आकाशं नित्यममूर्तद्रव्यत्वादित्यत्राकाशमनित्यमस्म-
दादिशब्दविशेषगुणाश्रयत्वादिति ॥ अनुमानादनित्यम[illegible] न स्यादिति ॥ आ-
गमविरोधो यथा ॥ प्रधानं न स्वतन्त्रं जडत्वादित्यत्र कापिलागमात् स्वतन्त्रमपि किं न स्या-
दिति ॥ उदाहरणरूपपक्षवैकल्ययुक्तः कश्चिद्दृष्टान्त उदाहरणाभासः ॥ ते चानेकप्रकाराः ॥
तत्र साधर्म्योदाहरणेनावृत्ता साध्यवैकल्यं यथा ॥ मनो नित्यं मूर्तत्वाद्यन्मूर्तं तदनित्यं य-
था परमाणुरिति ॥ साधनवैकल्यं यथा ॥ यथा कर्मेति ॥ उभयवैकल्यं यथा ॥ यथा

अयं महाराज्यं करिष्यति॥ सोमवंशोद्भूतत्वाद्राजपुत्रवदिति॥

काराक्षिति॥ आश्रयहीनत्वं यथा॥ यथा शशविषाणमिति॥ अव्याप्त्यभिधानं यथा॥ यदनित्यं
तत्कृतकं यथा घट इति॥ विपर्यासोदाहरणे साध्यव्याप्तत्वो यथा॥ यन्नित्यं तन्न भवति तन्मते तन्न
नति यथा कर्मेति॥ सधनाव्याप्तत्वो यथा॥ यथा परमाणुरिति॥ उभयाव्याप्तत्वो यथा॥ यथा
घट इति॥ आश्रयहीनत्वं पूर्ववत्॥ अव्याप्त्यभिधानं यथा॥ मनसे वादाकाशवदिति॥ विपरीतव्या
प्त्यभिधानं यथा॥ यन्नित्यं तन्न भवति तदमूर्त्तं न भवति यथा काशमिति॥ संदिग्धसाध्यो
यथा॥ अयं न सर्वज्ञः रागादिमत्वाद्रथ्यापुरुषवदिति॥ संदिग्धोभयो यथा॥ देवदत्तः स्व
र्गगमी भविष्यति धर्मवत्वात् देवदत्तान्तरवदिति॥ संदिग्धाश्रयो यथा॥ यथा भविष्यद्देवदत्तपु
त्रवदिति॥ एतेष्वेव प्रयोगेषु संदिग्धसाध्यव्याप्तत्वो यथा॥ यथा यो राजपुत्र इ॥ संदिग्ध
साधनव्याप्तत्वो यथा॥ यथा समस्त वा कल्याणीति॥ संदिग्धोभयव्याप्तत्वो यथा॥ यथा
रथ्यापुरुष इति॥ संदिग्धाश्रयः पुरुषवदिति॥ तर्कं प्राह॥ तिर्यगाख्यसादितायां अर्था
प्रसंगस्तर्क इति॥ अननुकूलतर्काभावे तु न धिर्मादिचारशंका॥ यो व्याप्यस्तदासिद्धिर्भवति॥
यथा यदुदाहरणाभासौ देयौ हेत्वाभासवद्भवति॥ तत्र तदुपपत्तौ दाव्यसाध्य
युक्तिपादानमिति॥ एतेषु यानि निग्रहस्थानानि तत्र तानि विरोधादिषु नान्तर्भवन्ति
वलदोषा प्राप्ततेऽहा न्यादीनां पुनः पुनर्वचनं दोषः विरोधादिषु नान्तर्भवन्ति॥
इत्यनेन उक्तं संवादानुकृत्तादिति॥ शक्तिवैकल्यादिप्रतिपत्तिर्न प्रमेयं गोकारः स

त्कव्येमासेदाक्षिवे कल्पद्विबात तु पूर्णं भावोऽनुभिरिति ॥ यदुक्तो णेव प्रमाणानितद
के । साक्षि वोऽपि च थ क प्रमाणादी दिलतस्य संप्रत्यक्षांतर्भाव वेनापत्नाथ सिंहावलोक
नन्यायेन तद्विभागमाह ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षस्य सविधं ॥ — ॥ स्वसविधं कथ विमतआह ॥
॥ — ॥ साक्षि षड्डिं द्रिय भेदेन ॥ — ॥ द्विविधमिंद्रियं ॥ प्रमाण स्वरूपं तदतिरिक्तं चेति
तत्र स्वरूपमिंद्रियं साक्षीत्युच्यते । स च ज्ञानज्ञो न स्वरूपः ॥ तस्याल स्वरूपतेभामभि
सुखादयो बहिश्चाकाशकालादयोऽपि विषयाः ॥ सुखादीनामिंद्रियविषयते
दोचित् परोक्षत्वम विषयतापातात् ॥ अनन्यथा हि नियमो हि साक्षिणोऽरव धर्मः
ग्रसन्यस्य ॥ न च कालादेः साक्षिविषयत्वं ॥ रूपध्वंभावेन न चक्षुराद्यविषयतात् ॥ मन
सो बहिरस्वातंत्र्याभ्युपगमात् ॥ अननुसंहितव्याप्तिनाम् प्रतीतेर्नानुमानवि
षयता ॥ जातिबाधिर्वाणामप्युपलंभेन नागमविषयतापीति ॥ अस्वरूपं च षड्वि
धं ॥ श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोभेदात् ॥ एवं मिंद्रियभेदेन तत्संनिकर्षजन्य
प्रत्यक्षमपि सप्तविधं ॥ इदं च न सार्वत्रिकं ॥ चतुर्विधं प्रत्यक्षं ॥ ईश्वरसाक्षि योगि
योगिभेदेन ॥ तत्रेश्वरसाक्षी प्रत्यक्षं सदैव स्वरूपेंद्रिय विक्षयी सव्य जितिः ॥ स्वा
तंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां तद्भेदः ॥ योगिज्ञानं योगिनामप्रादिमुक्तेरन्य विषयः ॥ नि

कषीलिकं ॥ तत्र योगिनो देशकालवस्तुस्वभावव्यवहितार्थमपि विषयीकरोति ॥ अयोगिनां तु देश
व्यवहितार्थमेवेति ॥ द्विविधं चैतत् ॥ अतीतवर्तमानतावच्छिन्नार्थविषयं ॥ अभ्यासोयं वेद
श्यादिप्रसंगि शतेतु: संस्कारसहकृतं ॥ वर्तमानमेव च ॥ यथार्थं घटइत्यादिज्ञानं तेनेति ॥ द्वि
विकल्पकसविकल्पकभेदात् द्विविधं प्रत्यक्षमित्येके ॥ यद्द्रव्यगुणादिस्वरूपमात्रावगाहि न तु वि
शेष्यविशेषणभावविषयं तन्निर्विकल्पकं ॥ यथा यत्किंचिदेतदिति ज्ञानं साधुनं प्राथमिकं
संज्ञासंबंधेन संज्ञाविशिष्टार्थविषयं सविकल्पकं ॥ यथायं डुक्को ब्राह्मणो गच्छतीति ॥ द्वितीया
दिक्रमिति ॥ निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमित्यपरे ॥ तदेतदयुक्तं ॥ गुणादेर्द्रव्येणाभेदस्य वि
विशेषणे द्रव्यगाभेदेन विशिष्टबोधकस्यैव साक्षिसिद्धत्वात् ॥ एतेनैतदपि निरस्तं ॥ प्रत्य
क्ष ॥ सन्निकर्षः षोढा भिद्यते ॥ संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवे
तसमवायो विशेष्यविशेषणभावश्चेति ॥ तत्र चक्षुस्पार्शनाभ्यां संयोगेन घटादिद्रव्यज्ञानं ॥ मन
सात्मज्ञानं ॥ तैः संयुक्तसमवायेन स्वविषयद्रव्यसमवेतगुणकर्मसामान्यज्ञानं ॥ घ्रा
णेन गंधज्ञानं ॥ रसनेन रसज्ञानं ॥ तैरेव संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणकर्मसमवेतसा
मान्यज्ञानं ॥ श्रोत्रेण समवायेन शब्दज्ञानं ॥ तेनैव समवेतसमवायेन शब्दसमवेतसा
मान्यज्ञानं ॥ तैर्द्विविधविशेषणविशेष्यभावेन स्वस्वविषयप्रतिसमवायाभावज्ञा
नं ॥ सोयं पूर्वकं पंचविधसंबंधसंभूतविशेषणविशेष्यभावेन पंचविधः ॥ यथा घट

रूपसमवायइति॥ यथाचैतत्प्रत्यक्षेघटाभावइत्यादि॥ नहिचक्षुरादिकमन्यत्॥ येनतत्रा
पि घटः समवायः संभवेदिति॥ ननुस्मृतेः केवलंप्रमाणंनैव॥ सापिकेवलस्यास्तितिमत
स्य प्रमाणत्वं अन्यथावाच्यं॥ अतस्तमेतोःसंस्कारस्यप्रमाणप्रसंगोऽपि॥ ततनोक्तविभाग
पूर्वकः॥ नहिसंस्कारोयादृच्छिकसंवादी॥ येनप्रमाणमपिकेवलस्यहेतुःस्यादिति॥ चक्षुर
दिसाम्यात्॥ नचासावुके भूतंतेषामिति॥ अनिंद्रियसन्निकर्षेरूपत्वात्॥ अनुमितस्येववक्तुर्य
थान्यानुमानागमयोः॥ विद्धिमिवकेवलप्रमाणंस्यादिति चेन्नेति॥ स्मृतेरपि यथार्थज्ञानत्वात्ति
सूतआह॥—॥ मानसप्रत्यक्षजास्मृतिः॥ लक्षण॥ अथवास्मृतिः केवलप्रमाणा॥ न
चैवंसंस्कारस्य पृथक्प्रमाणत्वापत्तिप्रसंगः॥ स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजन्यत्वोपप
गमात्॥ द्विविधंहि ज्ञानंमनोजनयति॥ तत्रादिंद्रियाधिमात्रेणतदर्थविषयं॥ स्वात
न्त्येनस्मरणंचेति॥ संस्कारस्तुतत्सहकारिमात्रं॥ नचतावतापूर्वप्रत्यक्षजन्यताभाव॥
प्रसक्तिज्ञानवदेवेति॥ नचवाच्यमतीतेनमनसःसंनिकर्षायोगेनाप्रत्यक्षत्वं
न्यतेत्यज्ञानंस्मृतेरिति॥ अतीतादिविषययोगिप्रत्यक्षप्रमाणाश्रितत्वापाता
ति॥ स्मृतेः केवलप्रमाणमेवनभवति॥ गृहीतग्राहित्वात्अनुवादवत्॥ अतःक्व
र्थप्रमाणजन्यत्वमित्यत आह॥—॥ स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यं॥—॥ नगृहीतग्राहि

त्वा

गृहीतग्राहित्वेन स्मृतेरनुवादस्य चाप्रामाण्यं वाच्यं ॥ तथा सति प्रत्यक्षादिसिद्धार्थानुवादक
स्याग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादेरप्रामाण्यप्रसंगात् ॥ अतो गृहीतग्राहित्वेपि स्मृतिरनुवा
दः प्रमाणमेव ॥ यथार्थत्वादिति ॥ अन्यस्त्वाह ॥ न स्मृतिः प्रमाणं ॥ अयथार्थत्वा
न्न हि यादृशोर्थः स्मर्यते तदासौ तादृशः ॥ पूर्वावस्थायास्तिरोहितत्वादिति ॥ अतो न तु प्र
माणजन्यत्वमिति तन्नाह ॥ - ॥ यथार्थत्वानुभवात् ॥ - ॥ स्मृतेर्नाप्रामाण्यमिति वर्तते ॥ न
तदा
योयं दृष्टो सोऽविषयी क्रियते तस्य तादृशकालदृष्टत्वे प्रमाणस्य याथार्थ्यं ॥ तथा सति
विषयानुमानादेरयथार्थत्वापातात् ॥ किं नोऽयं दृष्टकालीनतया याथात्म्यं दृष्टो विषय
कि पूर्वतस्यत दृष्टकालयोक्तादृशत्वे ॥ तादृशं च याथार्थ्यं स्मृतेः साक्षिसिद्धं ॥ त
तदासौ तादृश इति स्मृतिरर्थं विषयीकरोति ॥ न हि तत्रेदानीं सोन तादृश इति ॥ न चैवं
व्यतिरिक्तपूर्वावस्थतया स्मृतिरर्थं विषयीकर्तुं नेष्टे ॥ तथाऽननुभवात् ॥ अन
नु विषयत्वे अतिप्रसंगादिति ॥ अननुभूते तावन्मात्रविषयत्वस्य साक्षिसिद्ध
नातिप्रसंगायोगात् ॥ तदिदमुक्तं ॥ यथार्थत्वानुभवादिति ॥ किं च स्मृतेरप्रामाण्यां
गीकारे निष्ठाभावात्तदंगीकारे पूर्वं इत्यसाह ॥ - ॥ अन्यथेत्य ॥ - ॥ तामिमपदम निमा
निष्ठमार्शोपलक्षणं ॥ एतेनेतत्कोर्न प्रमाणं ॥ किं तु प्रमाणानुग्राहकः ॥ प्रमाण्य
फलविपर्याशङ्काव्यवच्छेदकत्वादनुग्राहकत्वमुपात्तं ॥ तस्याप्यनुमानवद्यथार्थत्वे

म
त
मा

नु भवाव॥ अहानेश्येति॥ विरोधादिषु सर्वे निग्रहस्थानानामुद्भाविइयुक्तौ॥ तत्र दर्शनार्थी
रोधस्वरूपं तावद्विवेधेति॥ —॥ विरोधो मान स्ववाक्याभ्यां॥ —॥ द्विविध इति चेत्ः॥ विरोधो
द्विविधः॥ समयबंधादि नपुंसकं धायां स्वरूपसाधनयोः श्याश्चारण श्येति॥ तत्र
साधारणः प्रमाणेन स्ववाक्येन सोति विरोधो भवति॥ स्ववाक्यविरोधः विजयदर्शी
यति॥ —॥ स्ववाक्यविरोधाऽपसिद्धांतजातिरूपेण॥ —॥ द्विविध इति चे पूर्ववाद
वाक्यस्यापि स्वाभ्युपगमवैन स्ववाक्यतादपसिद्धांतः स्ववाक्याविरोधो भवती॥
स्वव्याहतिजातिः॥ एकवाक्यताऽपसिद्धांतप्रसंगः॥ त्रिविधा स्वव्याहतिः॥ एक
वाक्यगतपदादरन्योन्यप्रतिस्पर्धिवि॥ स्वक्रियाविरोधः॥ तद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्या
रोधश्चेति॥ तत्र समयबंधादौ प्रमाणविरोधादिप्रपंचः स्वयमेवोदाहर्तव्य इति संग
न्नाद्यजातिं तावत्तेषामुदाहरति॥ —॥ जातिर्नमेयमानापेक्षादिका॥ —॥ ज्ञा
न सापेक्षं न हि पक्षेच्यते॥ तस्य प्रमाणनिरपेक्ष प्रतिज्ञा मे माता वंध्येति
व्याहता च भवति॥ आदिपदेन समयबंधादावपि इयमेवोहनीय इति सूचितं॥
॥तीयजातेरपि उदाहरणं जातिरिति॥ मेयमानानपेक्षा वदिति॥ तदापादतार्थ
प्रमाणं वापि धत्ते अतो मूकोहमित्यादि स्वक्रियाविरोध इति॥ तृतीयजातेरपि

ज्ञानं

तदेवोदाहरणे जातिरिति ॥ तत्कथं निरस्तमाह ॥-॥ विमेयमानापेक्षास्तीति तेनैव न्यायेन सिद्धत्वात् ॥-
यथा मेयमानापेक्षा नास्तीति तन्मेयमानापेक्षं ॥ अन्यथा तत्प्रतिज्ञावैयर्थ्यात् ॥ तन्न्यायेनैव विप्रति
पन्नमेयमानापेक्षास्तीति स्वार्थस्य साधयितुं वाक्यमात्रादि यमेव प्रतिज्ञाहेतोपजातमुदाहर
णो भवति ॥ कश्चिदेव मेयं जातिः स्ववाक्यविरोध एव तन्नेतो ॥ किं तु वान्यसविरोहो धोपीत्याह ॥-
मानसविरोधश्च ॥-॥ विप्रतिपन्नप्रमेयं प्रमाणसापेक्षं ॥ प्रमेयत्वात् ॥ मेयमानापेक्षानास्तीति
तन्मेयपूर्वादिवत्सनुमानसंभवात् ॥ प्रमाणविरोधश्चेयं जातिरत्र सविनी तिपक्षस्य सापोडनीयं
तदनेन प्रतिज्ञासंन्यासविरोधापसिद्धांतानां निरनुयोज्यानुयोगे च जातिर्विरोध एवान्तर्भा
वः संवितो भवेति ॥ संन्यासस्य मानसिद्धापलापरूपत्वात् ॥ प्रतिज्ञाविरोधस्य एकवाक्यग
तापदादिविरोधरूपत्वात् ॥ अपसिद्धांतस्य साक्षाद्गृहीतत्वात् ॥ परोक्तजातेः प्रतिषेधात्मक
तोयजातिरुपहादिति ॥ सिद्धमपि दूषणासमर्थमुत्तरं जातिः ॥ असामर्थ्यं चाविविधं ॥ सं
धारणमसाधारणं च ॥ तत्रासाधारणं स्वव्याहतिः ॥ असाधारणं तु युक्तांगहीनमयुक्त
गाधिकं व समाविषयवत्तितं चेति ॥ द्वयं च कविसमर्थ कृविदंगांगभावेन ॥ तत्र साधर्म्य
वैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांतानुत्पत्तिसंशयप्रकरणा
हेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमः ॥ सर्वत्र प्रमादः प्रति
सोक्षयोनावसरः ॥ आरोप्यमाणदोषश्चाक्षि[illegible] ॥ तत्र नाभ्युपेतयुक्तांगेन प्रतिप्र

भा१

पा

तिपक्षत्वेन प्रतिपक्षं तं सुसवस्थानं प्रतिधर्मसमः ॥ सा च साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यस-
मः ॥ वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः ॥ यथा यदि महानससाधर्म्याद् धूमवत्त्वाद्वह्नि-
धूमेन मान् पर्वतोऽग्निमांस्तर्हि ह्रदसाधर्म्याद् द्रव्यत्वादिरग्निकः किं न स्यादविशेषादिति
तथा महानसवैधर्म्यात् सवत्त्वाद्वा निरग्निकः किं ना स्यादिति ॥ एवं दृष्टान्तप्रत्यक्षादिना च
प्रत्यवस्थाने उदाहरणं च दृष्टव्यं ॥ अत्र चानुकूलतर्केण प्रतिप्रमाणोपपत्त्योद्धारः ॥ संप्रतिपक्ष-
त्वमनारोप्य व्याप्त्याद्यभावोद्भावकोऽगृहीतः ॥ तदनपेक्षायां नेदं साधकं सत्प्रतिपक्षत्वादि-
त्यासत्तरे अपि नेदं षट्कं ॥ पदार्थत्वादिति व्याघातइति ॥ वादिसाधनसामर्थ्येन बाध्यस्य वक्ष्-
त्वं विनावस्थितेदृष्टदृष्टस्य दृष्टान्तसत्त्वोत्कर्षसमः ॥ यथा यदि धूमवत्त्वान्महानसवत्सा-
वयवो पर्वतोऽग्निमान् तर्हि तद्वदेव सावयवादिमान् अविशेषादिति ॥ अत्र साधनसहचरद्-
नमुसानवाङ्गो ॥ अविशेषविरुद्धत्वमारोप्यं ॥ व्याप्त्यभावव्यघातो नाम निरुद्धनगोकारे
नेदं साधकं विरुद्धत्वान्निर्गमकसाधनं न कुतर्कं स्वव्यादिति प्रतिषेधहेतावपि निमसमा-
धानत्वतत्कस्य वर्तेतरहेतौ धर्मवत्त्वस्यासमर्थत्वेति चिरस्यादित्युत्कर्षसाम्याद्दृष्टान्त-
नइति ॥ दृष्टान्ते साध्यस्य साधनस्य वा व्यापकं किंचिद्धर्ममारोप्य व्यापकविरहस्य
पक्षे दर्शनात् विपक्षे तन्निवृत्त्या साध्यसाधनयोरन्यतरापकर्षापकर्षसमः ॥ यथा महा-
नसेऽग्निमात्रस्य धूमवत्त्वस्य वा व्यापकं स्पालत्वादि मतं पर्वते नावर्तते पर्वतोऽपि नाग्निमान् व्याप्ति

x मानत्वावर्त [illegible] ॥ प

२५

×बाधितत्वादनुकूलसाधनपदार्थत्वं वादिनो प्रतिवेद्यत्वादेतावदपि पदार्थत्वे साधकत्वं ×२ पं०१
×बाधितविषयत्वमसंबंधः सिद्धिविरोधेन मातर्दत्तमितिधर्मवत्तान द्याप्तमानमसाधकत्वमि

भिमतत्वात् तत्सुपलंभडभ्रान्तबीजं ॥ साध्यापकर्षे बाधितविषयत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं वारोप्यं ॥ साधनापकर्षे
असिद्धत्वं व्याप्यत्वासिद्धत्वं वा युक्तांगसागः ॥ तदनभ्युपगमे नेदं साधकं स्यादिति स्यादनुपपत्तिरूपकर्षसमा
स्याह तिरिति ॥ पक्षमात्रे विवक्षितं सपक्षविपक्षयोः हेतुमत्तदभावयोः सपक्षस्य साध्यतापादनमपकर्षसमः ॥
असिद्धार्थस्यैव प्रमाणस्य साध्यतापादनशक्तिमत्त्वं व्याप्तिग्राहकप्रमाणान्तरेण संदेहसमान
विषयत्वे स्वरूपविशेषश्चेतापि हेतोः पक्षमात्रविवक्षितत्वविवक्षितत्वरूपादिसो ॥ तत्रासिद्धार्थपर्वत
इव महानसे धूमवत्त्वं पर्वते न वा ॥ आद्ये महानसोऽपि साध्यवत्त्वेन साध्यः स्यात् ॥ अन्यथा सा
ध्यवैकल्यापत्तेः ॥ द्वितीये तद्रूपहेतुमत्त्वान् साध्यं स्यात् ॥ अन्यथा साध्यवैकल्यापातादिति
एवं रूपातनेषु दृष्टव्यं ॥ अत्र पक्षमात्रे विवक्षितत्वेऽपि तु व्याप्तिमत्त्वादर्शनमुत्थानहेतुः ॥ साध्य
साधनयोर्व्याप्तेः आरोप्यतावार्ये दृष्टान्तः साधनागसो ध्यावैकल्यवादिनीं तत्रापि यथोक्ते साध्य
स्य वत्तेऽशक्यता द्याद्यातः ॥ पक्षवृत्तित्वरूपेणापक्षसपक्षवर्तित्वेऽपि संचरणादत् ॥ अविषयत्वनि
तं वा चतुष्कोणाधिकरणं वा ॥ सपक्षवृत्तिहेतोः रूपकानामवासिद्धार्थवादीनामंगीकारादिति
सपक्षमात्रविवक्षितत्वेऽपि पक्षवर्तिनु हेतुमत्तदभावयोः पक्षस्य साध्यतापादनमवर्ण्यसमः ॥
सिद्धार्थत्वं प्रवृत्तसाधकत्वेनाप्रतिहतं ताभावो व्याप्तिग्राहकप्रमाणात् निश्चयसमानवि
षयत्वं स्वरूपभेदश्चेतापि हेतोः सपक्षमात्रविवक्षितत्वरूपात्मा ॥ तत्र सिद्धार्थधूमवत्ता
हानसद्वत्पर्वते नावा ॥ आद्ये साध्यस्य सिद्धतापक्षो न साध्यः स्यात् ॥ द्वितीयेऽपि हेतोः

तोः स्वरूपासिद्धत्वेन साध्यः स्यादिति ॥ एवं रूपांतरेऽपि [illegible] ॥ अत्र संक्षेपे विवक्षितत्वरूपपक्षधेतु
मत्त्वस्य पक्षस्यासिद्धिरुक्तनबीजं ॥ स्वरूपासिद्धावाधारेऽपि ॥ व्यर्थसमर्थदेन दुष्टत्वमूलमिति ॥
साधनस्य धर्मांतरेण धर्मांतरस्य साध्यधर्मेण धर्मांतरस्य धर्मांतरेण वा व्यभिचारेण सा
धनस्यापि साध्यव्यभिचारापादनं विरुद्धत्वप्रसंगः ॥ तत्र साधनस्य धर्मांतरेण व्यभिचारसिद्धि
विधयः ॥ पक्षदृष्टांतयोः पक्षयोर्दृष्टांतयोश्च ॥ तत्राद्यो यथा ॥ महानसे धूमवत्त्वमपि प
र्वतीयेन सह वर्तमानमपि यथा पक्षे तेन सह न वर्तते ॥ तथाग्निमत्त्वेन सह वर्तमान
मपि पक्षे तेन सह न वर्तते इति ॥ द्वितीयो यथा ॥ यथा गिरिदरिविवरयोरुच्चैर्नीचत्वाभ्यां धू
मत्वस्य व्यभिचारः ॥ तथाग्निमत्त्वेनापि स्यादिति ॥ तृतीयो यथा ॥ यथा महानसपर्वतयोरल्पत्वम
हत्त्वाभ्यां धूमवत्त्वं व्यभिचरितं ॥ तथाग्निमत्त्वेनापि व्यभिचरेदिति ॥ धर्मांतरस्य धर्मां
तरेणाप्युक्तो ॥ यथा द्रव्यत्वमग्निमत्त्वव्यभिचारि ॥ तथा धूमवत्त्वमपि स्यादिति ॥ धर्मांत
रस्य धर्मांतरेण यथा ॥ यथानुपलब्धस्य व्यभिचरितं तथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वव्यभिचारि स्या
त् ॥ अत्र तु विपक्षव्यभिचारादर्शनमुपाधिर्नहेतुः ॥ अनैकांतिकत्वमारोप्यं ॥ अन्यव्यभिचा
रेणाव्यभिचारापादने व्याप्यभावत्वका गर्हातिः ॥ तदंगीकारे भेदं साधकमनैकांति
कत्वादिति । प्रतिषेधहेतोरुचितथाहापातेन व्याप्य इति ॥ पक्षादीनां सिद्धानामपि तु
नैव हेतुना साध्यहापातनात् साध्यसमः ॥ यथा पर्वतो साध्यधर्मत्वेऽपि धूमवत्त्वेनैव त्रयोऽत स्वं ॥

× दृष्टान्तेपि साध्यसिद्ध्यर्थमयमेव हेतुः प्रयोक्तव्यः ॥ × ५
× अन्यथा पक्षस्य प्रयोजकता पात्(?) ॥ × १

अन्यथा कौडीकृतधर्म्यादिविषयस्य लिंगस्य तत्र प्रयोजकस्य सोपयोगित्वाभावात् ॥ अन्यत्
मानं । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं यावन्न प्रयुज्यते तावदाश्रयासिद्ध्यादिति ॥ अत्र विदूषकसाधक
बाधकाभिधानमुपानहेतुः ॥ आश्रयासिद्ध्यादिकमारोप्य ॥ एवं प्रतिषेधहेतावपि वक्तव्यं ।
स्यता ह्याघातः ॥ अयुक्ताङ्गाधिकृतत्वं च तेनैव हेतुना सिद्धेरयुक्तत्वात् ॥ सिद्धसमो यथा सा
ध्यसिद्धिदर्शनादिति ॥ साधनस्य साध्यप्राप्तिपक्षद्विनासेन प्राप्तिपक्षमवष्टभ्य तदूष
णं प्राप्तिसमः ॥ यथा धूमज्ञानमग्निज्ञानं प्राप्य साधयेदिति(?) संपद्यते ॥ अप्राप्य वा ॥ द्वितीये अ
तिप्रसङ्गात् साध्ये इति वक्तव्यं ॥ तां च प्राप्तिरिति प्रागेवाग्निमत्त्वज्ञानसद्भावात् पर्यनुयोगः
एव धूमवज्ज्ञानं वह्निज्ञानापपत्ति ॥ प्राप्याप्राप्य वादिति येतिप्रसङ्गात् ॥ साध्यतिवक्तव्यं ।
लिंगज्ञानस्य साध्यप्राप्तिश्च विषयविषयीभावरूपसंभवति ॥ तथा च धूमवज्ज्ञा
ने वह्निमत्त्वस्यापि स्फुरणादर्थमनुमानमिति ॥ अप्राप्तावा । वतिप्रसङ्गाद्योथानवी
जं ॥ साध्यस्याप्रतिबन्धः साधककविरोधकस्याविभावादिदोषणासिद्धिरारोप्य ॥
प्रतिषेधहेतावपि प्रतिषेध्याप्याप्राप्य वैकल्पादेः साम्येन व्याघातः ॥ अयुक्ताङ्गाधि
कृतत्वं च कार्यकारणभावेऽयुक्तताकारणप्राप्तिसद्भावात् हि विषयविषयीभावस्य युक्तत्वात् ॥ साध्य
प्राप्तलिंगविषयतस्य सत्त्वादिति ॥ प्राप्तिपक्षनिरासेनाप्राप्तिपक्षदोषविभावन

दूषणमप्राप्तिसमः॥ यथा पूर्ववत्सर्वस्य दृष्टांतादप्राप्तितिकर्तृयां॥ नच तद्युक्तं॥ न यथाप्राप्तिः
दूकोऽर्द्दहति॥ नह्यप्राप्यदीपः प्रकाशयत्यप्रकाशयति॥ प्रमातावुकानुपपत्तिं दर्शनमुखानहेतुः॥
साध्यसाधे हेतुर्विशेषणत्वेन विशेषणासिद्धिरारोप्या॥ एवं वह्निदृष्टवत्समूलमिति॥ सि
स्यापि प्रत्यक्षादेरुत्पादकं ज्ञापकं न वानवस्था प्रसज्जनं प्रसंगसमः॥ यथापेक्षितस्यापि प्र
संगात्॥ किमुत्पादकं॥ नस्याप्यन्यादित्यनवस्था॥ कस्य चित्कारणाभावान्यस्यापि
प्रसंगात्॥ यथा प्रमाणेऽपि किं प्रमाणं तत्राप्यन्यादित्यनवस्था॥ कस्य चित्कारणं तत्
विनाऽसिद्धावन्यत्रापि तथाभावापादिति॥ कारणाभिमानोऽत्रद्वारं॥ तर्कपराहति
रारोप्या॥ जात्युत्तरेऽप्येवं वक्तृंदात्मुलाघाघातः॥ अनवस्थामूलक्षतेरभावोऽत्र
पुत्रांगहानिश्चेति॥ हेतुं विना प्रतिदृष्टांतमात्रेण बाधप्रतिरोधावनं प्रतिदृष्टांत
समः॥ यथा हृदप्रवृत्तो निराग्निक एवेति निराग्निकोऽपि किं स्यादिति॥ अत्र हेतु
नंगसाध्यधर्म्यातिदेशादसमिमानउत्थानबीजः॥ बाधाद्यारोप्यं॥ बाधादुःसंगस्या
धिकबलत्वादरनभ्युपगमाद्युक्तांगहानिः॥ साधनस्य हेतुसाहोसाव॥
अत्र तदनुपपत्त्यास्मात्रास्यानं गते प्रतिदृष्टांतेन दूषकत्वाभावादिति॥ व्याघातइति॥

प

पक्षादीनामनुमितेर्हेतुत्वस्वभावेनासिध्युद्भावनमनुमितिसमः ॥ यथा र्वतस्योततेः प्रागपक्षदर्
पपन्नेतस्मिन् अनुमितेः पूर्वं नस्याश्रयासिद्धिरित्यादि ॥ अत्रानुमतन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्या
भिमाननुमानकारणं ॥ असिध्यारोपं जातमुत्तरे पेनवकुं शक्यतां ह्यायातअनुमन्तत्स्या
नेगतादेरपूर्वकागाधिक्यादिति चेति ॥ समपि निर्णयप्रकारको संशयकारणमानेय संज्ञायां प
दनं संशयसमः ॥ यदि धूमवत्वादपि मत निर्णयम्पहिदमहानससाधर्म्यादयमतेनत
शयस्यादिति ॥ अत्र समानधर्मादिमात्रदर्शनं तदहि तस्येवनिश्चायकत्वाभिमानं ख्यापनं हे
तुः ॥ समुदितमक्षं ते मारोप्यं ॥ निर्णयकरणाहितस्य संशयांगस्यानंगीकारात् ॥ संशयका
रणराहित्यस्यायुक्तकस्येव निर्णयांगतांगीकाराद्युक्तांगहानिरयुक्तांगाधिकत्वं च ॥ अन्यथ

प्र

दूषकादूषकसाधर्म्यादिना जातावपि संज्ञायैसंगे साम्यापातइति ॥ अंगीकृतानधिकब
लत्वेन बाधचोदनं प्रकरणसमः ॥ यथा इत्यता सर्वतोनद्वमानेनेति ॥ अत्र प्रतिप्रमाणोपन्या
सः ज्ञानहेतुः ॥ बाध आरोप्यः ॥ बाधकत्वे धिकबलत्वस्यांगता युक्तांगहानिः ॥ बाधकत्वस्याधिक
बललां नंगीकारे पनये वज्रातेर्बाधत्राहे व्यीह तिरिति ॥ हेतोः साध्यानुपपरस्य हभावः कु
निरासेनाहेतुत्वापादनमहेतुसमः ॥ यथा धूमवत्त्वं अग्निमत्वज्ञानदग्निमत्ता क्वचि
द्वताननतरभाविउतसहभावि ॥ नाद्यः ॥ साध्याभावेतस्य साधनत्वायोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ साधनाभा
वे साध्यस्य तत्तायोगात् ॥ न तृतीयः ॥ अविशेषेण साध्यसाधनाभावायोगादिति ॥ प्रतितर्कप्रतीतिर
स्मानकीजो ॥ अन्योन्याश्रयाद्यारोप्यं ॥ प्रतिषेधेपि किं प्रतिषेध्यात् पूर्वं भाविइत्यादेर्वक्तुं शक्यत्वात् द्वा

घातइति॥कुतोपूर्वभाविनापश्चाद्भाविजन्मदर्शनात्तत्तोतुयथापथंपूर्वभाव्यादिनापश्चाद्भाव्यादेःसि
धिदर्शनात्तर्कस्यव्याप्तिग्राहकत्वेनयुक्तोगहानिश्च॥साधनतादिव्यवहारस्यबुद्धिस्थत्वात्स्यादिनाप
तेः॥व्यापारेअन्यानपेक्षत्वात्॥सहभावेचसिध्यसिध्यारव्याविरोधादिति॥व्याप्तिंविनावाव्याप्तिग्राहक
वादिदमक्षिप्तमितिभिमानेनोक्तविपरीतारोपणेनदोषाभिमानमर्थापत्तिसमः॥यथापर्वतोवह्नि
मान्धूमादित्युक्तेअर्थादापाद्यतेअन्यदनग्निमदितीति॥तथाचसाध्यविकलोदृष्टान्तइत्यादि॥अत्रविशेष
विधिःशेषप्रतिषेधंगमयतीत्यापत्तिमानंउत्थानबीजं॥साध्यविकलत्वानारोपणं॥व्याप्तेरभावाद
कोगहानिः॥तदनेनपक्षेधूमवत्त्वेनसाधकमित्युक्तेअर्थादापन्नेऽन्यस्यसर्वस्यसाधकमिति॥त
थाचदृष्टान्तःसावइतिव्याघातइति॥साधनप्रतिबन्धात्तदितरधर्मेणतदितरसर्वपदार्थानाममा
शेषादानमविशेषसमः॥यथायदिधूमवत्तात्पर्वतमहानसयोरग्निमत्ताविशेषस्तर्हिद्रव्यत्वा
त्सर्वद्रव्याणामग्निमत्त्वंस्यादिति॥कस्यचिद्धर्मस्यक्वचित्साधकत्वदर्शनमात्रोत्थानबीजं॥तर्क
माहरिरारोप्यो॥व्याप्तिग्राहकस्यपुरुक्तोगहानिः॥अन्यस्यप्रतिपन्नस्यचतर्कमाहतत्ते
साधकतावैशेषपदार्थत्वात्तस्यानिष्टताविशेषःस्यादितिव्याघातइति॥मतस्तत्रापिविवि
माणभविष्यतीतितदुपादानमुपपत्तिसमः॥यथाधूमवत्त्वंयथास्तितत्पक्षेप्रमाणंतथाममत
पिकिंचिद्भविष्यतिवपक्षतादिति॥अत्रैमानतःप्रमाणोत्संभवोत्थानबीजं॥बाधःप्रतिपक्षो
आरोप्यः॥तस्यापिकश्चिद्दोषोभविष्यतीतिवक्तुंशक्यत्वाद्व्याघातइति॥युक्तोगहानिश्चउप
त्तिप्रसत्पन्नस्यसत्तस्यप्रवाच्यादेर्वाधास्येत्यादिस्यानित्यादिति॥ज्ञातेदिवाक्यस्यावधारणेतास
मारोप्यअवधारणविकल्पतद्दूषणमुपलब्धिसमः॥यथापर्वतोग्निमानित्युक्तेकिंपर्वत

नाग्निमानुत पर्वतोऽग्निमानेवेति ।। नाद्यः ।। महानसादेरप्यग्निमत्त्वात् ।। न द्वितीयः ।। कदाचिदनग्नि-
मत्त्वादिसादेः ।। वाक्यस्यावधारणेन तत्पर्यवाक्यं भावाग्निमानमानो भानबीजं ।। बाधाद्यारोप्यं ।। अ-
परेऽपि अस्य सार्वा व्याघातः ।। अयुक्तांगाधिकत्वं च अन्योन्ययोगव्यवच्छेदस्यायुक्तत्वादिति ।। उ-
पलब्ध्यादिविषयिधर्माणां स्वात्मनि तदतद्वत्तां विकल्पेनोभयथा व्याघातापादनं मनुपल-
ब्धिसमः ।। यथा उपलब्धता द्विदमस्तीत्युक्ते सोपलब्धिः स्वात्मन्युपलब्धितया वर्त्तते न वा ।। आद्ये
नोपलब्धिः प्रमेयवदुपलब्धित्वात् ।। द्वितीयेऽपि तथा ।। प्रमेयवदात्मनि तथा वर्त्तते ।। तथा चोपल-
ब्धित्वमसिद्धं ।। एवमनुपलब्धेरिदं नास्तीत्युक्ते अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धितया वर्त्तते चेत्
प्रमेयवदसती स्यात् ।। अवर्त्तते घटवन्नानुपलब्धिः अनुपलब्ध्यभावदनुपलब्धिवासिद्धिरिति ।।
अत्र विषयिधर्मोपलब्धिरूसानवबीजं ।। असिद्ध्याद्यारोप्यं ।। असिद्धो हेतुरित्यसिद्धिः स्वात्मनि
तथा वर्त्तते न वेति [illegible] तावसंभावाद्व्याघातः ।। अयुक्ताधिकत्वं च स्वात्मनि तथा वृत्तेरयुक्तत्वात् ।। त-
द्विषये तथा वृत्त्यापत्तेरिति विवक्षितस्य कस्यचिद्धर्मस्य तदतद्रूपतौ विकल्पतेद्व्[illegible]
धर्मिणा [illegible] द्विशिष्टस्येतरांशादिसमः ।। यथा शब्दो नित्य इत्युक्ते नित्यमनित्यमनित्यमिति [illegible] ।।
[illegible] द्वितीये न्यतरावशेषादय [illegible] त्यादिसादि ।। अत्रेष धर्मधर्मिभावदर्शनमूलानं
बीजं ।। तर्करूपताहतिरारोप्या ।। धर्मधर्मिभावविरोधेनेतरयोर्भानानाम [illegible] व्याघातः ।। तदुक्तं
[illegible] भावकथञ्चिद्गृहानिश्च्या ।। वादिसाधनप्रतिबन्धो धर्मान्तरे [illegible] सर्वस्य साध्यधर्मि-
वत्तापादनं मनित्यसमः ।। यथा यदि महानसवद्धूमवत्तया पर्वतोऽग्निमान् तर्हि सत्तया सर्वमग्नि-

स्यादिति॥ अविशेषं समापादयतु यत्र विशेषमापादनमन्यसमानं॥ व्याप्त्याद्यभावाद्युक्ताङ्गहानिः॥ तद
नभ्युपगमे युक्तसाधकप्रतिबन्दीगस्त्वादिदमसाधकं ते हि पदार्थतात्॥ सर्वमेव्यसाधकं स्यादि
ति वाच्यान्तरमिति॥ पक्षादीनामन्यतरस्यासिद्धिमुद्भाव्य तत्साधकत्वेन स्वयमेवोपेक्षितस्य दूषण
नवादिसाधनभङ्गः कार्यसमः॥ यथा पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते पर्वतस्यैवाभावादाश्रयासिद्धिर्यदि प्रती
यमानतासौऽस्तीत्युच्यते तन्न॥ भ्रान्तिरजतादेर्व्यभिचारादिति॥ व्यवहर्तव्यद्वैतमहेतुरूपान्तस्य॥ त
त्तदागासिरारोप्य॥ अस्यजातावपि तत्स्यपतेन व्याघातः॥ उपेक्षितदोषवदुद्भावयुक्तस्यापेसाकत
नोक्तविषयादृत्तिलक्षणेति॥ अथ निरनुयोज्यानुयोगाख्यस्य छलस्यापि उक्तान्तर्भावमाह॥ —॥ छल
मसंगतं॥ —॥ परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तद्दूषणेन परोक्तभङ्गः छलं॥ परोक्तदूषणस्य
संगतत्वेनानुकारोऽपि तद्दूषणं छलमसंगतेऽन्तर्भवतीति॥ न केवलमसंगतं छलं किन्तु हीनसंगतम्॥
॥—॥ अन्यच्च॥ —॥ असंगतादन्योऽर्थदोषो x त x विरोधस्तत्राप्यन्तर्भवति छलं॥ छलवाक्यस्या
र्थान्तरं परिकल्प्य दूषणसंभवे न स्ववचनन्यायेन स्वन्यायविरोधे तदभावात्॥ निरनुयोज्यानुयोगोऽर्थान्तर
वस्यापसंगतावन्तर्भावमाह। अन्यच्च॥ उक्ताधस्तादन्तेऽप्यन्यनिरनुयोज्यानुयोगाख्यं वास
गतमेव॥ प्राप्तस्यैवाहान्यादेरुद्भावनस्य प्राप्तकालस्य वग्रहणस्य चासंगतत्वान्निग्रहस्थानान्तरस्यापि
असंगतावन्तर्भावमाह॥ अन्यच्च॥ उक्तादन्यदपि निग्रहस्थानं किंचिदसंगतमेव॥ यथार्थान्तरं॥ प्र
कृतोपयोगिन एवं संगतत्वात्तरं अबोधनार्थप्रवृत्तस्य तदङ्गपदप्रयोगाख्य संमतमिति॥ निरर्थक
पि अतएव विज्ञातार्थमपि॥ अपार्थकस्य स्फुटत्वान्तर्भावः॥ अप्राप्तकालोऽवयवविपर्या
सादिर्निग्रहस्थानमेव न भवति॥ अर्थाविरोधात्॥ छन्दोभङ्गवत्॥ अर्थविरोधप्रसंगतमेव

निबद्धिक्रमानुल्लंघने हि संगतिः स्यात् ॥ अन्यथानुभाषणं च ॥ उक्तानुवादस्यैव संगतत्वात् ॥ प्राप्तदूषणोद्भावनस्यै
संगतत्वेन पर्यनुयोज्योपेक्षणमसंगतिरेव ॥ एवमुक्तादन्यत्रैव यथासंभवमुक्तान्तर्भूतत्वं द्रष्टव्यमित्याहुः ॥ अन्ये च ॥
यथा प्रतिज्ञाहानिः संवादे तं भवति ॥ अर्थतो हि निरसंगतत्वादपि प्रकृतस्य दोषपरिहारे प्राप्ते अन्यथा [illegible] सिद्धि
रस्यासंगतिर्दर्शनात् ॥ एवं प्रतिज्ञान्तरमपि ॥ अविशिष्टदूषणाभ्युपगमात् ॥ दूषणपरिहारस्यैव संग
तत्वात् हि तत्तरं मयनेनोक्तं ॥ न्यूनाधिकयोः ॥ तत्रापि एवमेवान्यूनं न दूषणमित्युक्तं ॥ एवमभ्य
सानुभाषेऽननुकूलत्वमननुक्तिश्च न दूषणं ॥ अननुक्तितो केवलदोषत्वात् ॥ तेऽपि कस्यष्टथकु प्रमाण्या
त्वं पुनरुक्तमधिकं ॥ उक्तादन्यैरननुभाषणं न्यूनं ॥ [illegible] भावो अनुक्तौ ॥ अज्ञानमप्रतिभा
क्षेपश्च अननुक्तौ ॥ यत्किंचिदुक्तावपि प्रकृतोपयोगाभिमानाद्यभावात् ॥ न तदाननुक्तिः पार्श्व तर्किंचि
प्रकृतोपयुक्तोपयोगाभिमानादिनाननुक्तिः ॥ मतानुज्ञा पाः प्रयोजनविशेषात् एथगन्तर्भावं न कुर्व
न्तीति ॥ न चानेन त्रिविधो विरोधस्तदेगतार्थता ॥ अनुमाने विरोधविवेकाभावे हेत्वाभासत्वा
दुक्तो ते भावा प्रतीतेरिति ॥ छलं त्रिविधं ॥ वाक्छलं सामान्यछलमुपचारछलं चेति ॥ तत्र मुख्या
र्थे विवक्षया प्रयुक्तस्य मुख्यार्थान्तरकल्पनया तद्दूषणं वाक्छलं ॥ अभिप्रायान्तरतो कल्पनया
सामान्यछलं ॥ अमुख्यार्थाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य मुख्यार्थकल्पनया दूषणमुपचारछलं ॥ तत्र
वाक्छलादेरसंगताद्यन्तर्भावस्फुरणायोपलक्षणतया वाक्छलमुदाहरति ॥ नानेति
विवक्षया गामीन प्रयुक्ते एषि खीः विवक्षया गवयन मशक्य मितिवत् ॥ नानेकवारप्रसक्त

गौणवृत्तिः॥द्वितीयं यस्माचानोयं ब्राह्मणइत्युक्तेयुक्तमेवविद्वान्ह्ययंनात्यज्ञानमितिसंभवनाभिप्राये
णपरेणाहितेब्राह्मणस्त्वयहेतत्ताभिप्रायंकल्पनयानेवंव्रात्येपिचाराद्दितिप्रतिषेधे॥तृतीयंसि
होदेवदत्तइत्युक्तेनैवसटायभावादिति॥अत्रगवानयनाभावेधेयमत्रास्यमादित्यादिछलत्रयम्
गवानयनम्मित्युक्तेमनन्वितत्वादित्यादिछलस्यप्रवृत्तिर्विरोधिविज्ञातव्यं॥वृत्त्यायोगेनन
प्रतिपाद्योर्थोमुख्यः॥अखंडवृत्तिरूढिः॥अवयववृत्तिर्योगः॥गौण्यालक्षणयाशब्दबोध्य
र्थोमुख्यः॥मुख्यार्थलक्षणयुक्तार्थेतरेवृत्तिर्गौणी॥मुख्यार्थसंबंधिन्यर्थांतरेवृत्तिर्लक्षणेति॥
हेत्वाभासादेःकांतभावइत्यतस्त्वक्तुमनुमानविरोधविभागमाह॥–॥त्रिविधोविरोधः॥–॥
अनुमानस्यसाधारणोसाधारणश्चसंभावितइतिदोषः॥कथंत्रैविध्यमित्यतआ
ह॥–॥प्रतिज्ञाहेतुदृष्टांतभेदेन॥–॥अत्रप्रतिज्ञापदेनपक्षोप्युपलक्ष्यते॥हेतुपदेनसा
नांशा[illegible]लिंगमन्यथादृष्टांतपदेनतद्वचनंविरोधस्याभयदूषणत्वात्प्रतिज्ञादिकभेदेन
साधनांशानांत्रैविध्यात्तद्विरोधस्त्रिविधः॥विरोधपदंसंयोज्यवायोज्यं॥तत्रप्रतिविरोधस्साधा
रणः॥अन्यावधारणे॥प्रतिज्ञाविरोधंदर्शयति॥–॥हेतुस्वरूपासिद्धिरन्यासिद्धिरितिहेतुवि
धः॥–॥अत्रप्रमाणविरोधस्यहेत्वाभासोनामत्व[illegible]॥अत्रप्रथमेहेतुशब्देनलिंगमुच्यते॥
१२४ ॥–॥प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञाप्रतिज्ञाविरोधः॥–॥अत्रप्रमाणविरोधस्यहेत्वाभासा
१२४ नंतर्भावात्स्यग्रहणं॥नस्वबाक्यविरोधस्य॥हेतुविरोधंदर्शयति॥४५रसंधि॥४५॥

२४ ॥ उभयोरपीति ग्राह्यं ॥ अनेन पक्षसाधनदृष्टान्तलक्षणराहित्यं प्रतिज्ञा ४३

तो ॥ यथानुमानादिना विवक्षितं तत्र तस्याप्रतीतिः स्वरूपासिद्धिः ॥ दृष्टान्तविरोधं दर्शयति ॥ साध्यस्य साधनस्य वा
ननुगमो दृष्टान्तविरोधः ॥ साधर्म्यदृष्टान्तस्यायं विरोधः ॥ साध्यस्य साधनस्योभयोर्वा व्यावृत्त्यप्रतीति
र्वैधर्म्यदृष्टान्तविरोधः ॥ अननुगमो अनुगमस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिविरोधलक्षणं सूचितं भवति ॥ तत्र लक्ष
णविभागादिसंग्रहे येन ज्ञापुर्ष तुरुय सुतिः ॥ बाध एव प्रमाणविरोध इति मन्वान आह ॥ सत्प्रतिसाधने
पनानुमानविरोधोऽस्तु तः कथमेवं त्रैविध्यमितीत आह ॥ – ॥ प्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोध एव सत्प्रतिसा
धनः ॥ – ॥ द्विविधोऽपि प्रतिज्ञायाः प्रमाणविरोधः ॥ प्रबलप्रमाणेन समबलप्रमाणेन चेति ॥ आद्ये बाधक
त्वेन ॥ द्वितीयः प्रतिबन्धकत्वेन ॥ तत्रयोरपि प्रतिज्ञायाः समबलेन प्रमाणेन विरोधः सत्प्रतिसाधनं संज्ञको सा
भवति ॥ अतो युक्तमुक्तमिति ॥ एवकारेणास्य हेतुविरोधत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ प्रतिज्ञामात्र एवास्य स्फुरणात् ॥ व्या
व्याप्यादिहेत्वङ्गस्पर्शाभावेनोत्थितत्वाच्च ॥ एतेन प्रबलप्रमाणविरोधस्यापि हेतुदोषत्वं प्रत्युक्तं ॥ उपाधिविरोधोऽप्य
न्योऽस्ति यत आह ॥ – ॥ स एवोपाधिदोषोऽपि ॥ – ॥ नोपाधिः स्वयमेव दोषः किन्तु दोषोन्नायक एव सः ॥ उपाधिनो
न्नेयदोष उपाधिदोषः ॥ प्रतिज्ञायाः समबलविरोध विरोध एकान्तभूत एवेति नोक्तविरोधः ॥ प्रकृतसा
ध्यव्यापकः प्रकृतसाधनाव्यापक उपाधिः ॥ स हि पक्षाद्व्यावर्तमानः स्वसाध्यव्यापकं व्यावर्तयन् प्रतिपक्षो
न्नायको भवति ॥ उपाध्यभावस्य साध्याभावे लिङ्गत्वात् ॥ उपाधेर्हि पक्षाद्व्यावृत्तिः स्वव्याप्यव्याव ॥ तत्र साध्य
व्यावृत्तमनेकान्तिकं आपादयति ॥ तत्र साध्यव्यापकत्वेनोक्ते साधनव्यापकस्य च पक्षे वर्तमानत्वात् ॥ सा
ध्यव्यापकोऽप्युपाधिः न पक्षात्साध्यं व्यावर्तयेदिति साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यं ॥ तावन्मात्रे वोच्यमाने साध्यव्या
पकस्य पक्षाद्व्यावृत्तावपि साध्याया [illegible] सामर्थ्याद्दियर्थं स्यादिति साध्यव्यापकत्वं ग्राह्यं ॥

मपि

तथा च साधनाव्यापकत्वात् पक्षावृत्त्यभाववर्त्तमान उपाधिः साध्यव्यापकताव्यापकनिरूपिताव्याप्यनिरूपितवृत्ति
तिसाध्ये व्यावर्त्त्यत इति ॥ उपाधिगतव्याप्यतोपजीवनात् सोपाधिके हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धो भवतीति सेके ॥ सा
ध्यरहितस्य पक्षस्यैव विवक्षितत्वात् तत्र वर्त्तमानो हेतुर्व्यभिचारी स्यादिति परे ॥ तदेवं प्रकारत्रयव
च्छिद्यते ॥ यदोपाधिस्तु च सपक्षसाध्याभावसिद्धेः तदेव परानुमाने दुष्टः स्यादिति पक्षाद्
विना दोषेऽपि षट् पिष्टं स्यादिति ॥ साध्याभावाविनाभाव्यभाववत्त्वास्यैवमुपजीव्यतासधर्म
प्राप्तिपरित्यागेन दोषान्तरोन्नयने गौरवं स्यात् ॥ विषमव्याप्तौ व्याप्यतासिद्ध्यनुपपत्तेश्चेति ॥
प्रतिज्ञाविरोधादेरुदाहरणमाह ॥ —॥ सर्वेऽप्येते दृश्यत्वानुमाने दूष्याः ॥ —॥ विवादपदं मि
थ्या दृश्यत्वात् यद्दृश्यं तन्मिथ्या । यथा शुक्तिरजतं ॥ तथा चेदं दृश्यं । तस्मान्मिथ्येत्येतदनुमाने प्र
तिज्ञाविरोधादीनां उदाहरणं ज्ञातव्यमिति ॥ तत्कथमित्यथः प्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोध
नावदुपपादयति ॥ —॥ प्रत्यक्षागमादिभिर्जगतः सत्यता ॥ —॥ सन्नुपघटइत्यादिप्रत्यक्षेण
विश्वं सत्यमित्याद्यागमेन विवादपदं सत्यं अर्थक्रियाकारित्वादित्याद्यनुमानेन च जगतः
सत्सत्त्वावधारणात् ॥ जगन्मिथ्येति प्रतिज्ञा प्रबलप्रमाणविरुद्धा भवति ॥ हेतोः स्वरूपासि
द्धिमुपपादयति ॥ —॥ तत्र पक्षे दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वात् ॥ —॥ यद्दृश्यं तन्मिथ्येति व्याप्तिमङ्गीकुर्व
तो दृश्यत्वस्यापि मिथ्यात्वमङ्गीकार्यं ॥ अन्यथा दृश्यत्वस्य व्यभिचारापातात् ॥ अतो दृश्यत्व
हेतोः मिथ्यात्वाद् दृश्यत्वहेतुवादिनः स्वरूपासिद्धिरेव ॥ —॥ न मिथ्यैव सदुच्यते ॥ येन हेतोः स

मि.

रूपासिद्धिः स्यात् किन्त्वात्मानिर्वचनीयमेव ॥ अतो निर्वचनीयदृश्यत्वस्याभावान्न स्वरूपासिद्धिरि
त्यत आह ॥ ना ॥ अनिर्वचनीयत्वस्य प्रतिवाद्यसिद्धत्वात् ॥ ना ॥ अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्य हेतुत्वा
ङ्गीकारेऽपि प्रतिवादिना स्वरूपासिद्धिर्न विस्मर्तव्या प्रतिवादिनाङ्गीकृतमनिर्वचनीयदृश्यत्वस्यानङ्गी
ता कृतेरिति ॥ यथाग्निमत्साध्ये मलिनत्वामलिनत्वादिविशेषानपहाय धूममात्रं हेतुः तथा
अधारितानिर्वचनीयत्वादिविशेषं दृश्यत्वमात्रं जगन्मिथ्यात्वे हेतोः किन्न स्यादित्यत आह ॥ अ
निर्वचनीयत्वस्येति ॥ शरस्यात्र वर्तुलधूमवत्वमात्रमग्निमत्ते हेतुरिति मलिनधूमादौ वाद्यप्रति
वादिनोर्धूमत्वसङ्गतेः ॥ न चैवं प्रकृते अनिर्वचनीयदृश्यत्वस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वान्न लिङ्ग
गमनलिनासिद्धौ मलिनत्वसामान्यं नन्वागौ कर्तुं शक्यत इति ॥ दृश्यत्वे हेतोरव्याप्ति ×हि×
मुपपादयति ॥ आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् ॥ सत्ता जातिगोचर तस्यात्मनो विपक्षत्वात्तत्र दृश्यत्वे
तो वर्त्तमानत्वाद्व्याप्तिहीनोऽप्यसौ भवतीति ॥ एतेन व्यतिरेकदृष्टान्तासाधना व्यावृत्तिश्चोप
भवति पादिता ॥ शुक्तिरजतादिदृष्टान्ते साध्याननुगममुपपादयति ॥ ना ॥ शुक्तिरजतादेरनिर्वचनीय
ताभावात् ॥ ना ॥ मिथ्यापदेनानिर्वचनीयत्वमभिमतं वादिना तच्च दृष्टान्ते शुक्तिरजतादौ न
विद्यते ॥ असदेव रजतं प्रत्यभादिति बाधकप्रत्ययेनासत्त्वस्यैवावधारणात् ॥ अतः शुक्तिरज
तादिदृष्टान्तः साध्यविकलो भवति ॥ तत्र साधनानामनुगमं सोपपादयति ॥ ना ॥ अनिर्वचनीय
दृश्यताभावात् ॥ ना ॥ अनिर्वचनीयं हि दृश्यत्वं साधनमभिमतं न च तच्छुक्तिरजतादौ वर्त्तत

म सि

हेतुर्दृष्टान्ताभावादिति वा ॥ शुक्त्यादेरेव दृष्टान्तत्वेन रजतादिकं दृष्टान्तीकृतमात्मा ॥ ततश्च तेषां निर्विवादत्वस्य हे-
इयता भावादिति वा ॥ तेषां शुक्तिरजतादे ४१

॥३१॥ तिदृष्टान्तः साधनविकलो न भवति ॥ अनिर्वचनीयमिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतादौ नैयायिकैरपि सुविव-
यतमङ्गीकृतत्वेन समपरवादिनाभ्युपगमात् ॥ इदं हि यस्याधिष्ठानमधुनाव्यापारो न
करस्यात् ॥ शुक्त्याद्यवधिज्ञानतो विद्याकल्पितमात्मनि तथैवाभासनादिति नवीनाः ॥ प्रागुक्त-
स दृष्टान्तविरोधोऽपि न भानान्तरप्रतिज्ञायाः प्रबलप्रमाणविरोधस्य समर्पितसाधनसंज्ञाविहि-
ता ॥ अत एवोक्तं मेऽनमुपपादयति ॥ नानासिद्धत्वादिति साधनसंख्याः ॥ जगत
सुमानसिद्धत्वाप्रमाणवदिति अपि वक्तव्यतात् ॥ जगन्मिथ्येति प्रतिज्ञायाः प्रतिसाधनाभाव- ध
ति ॥ न चाद्वैतमानसिद्धत्वमुपाधिं संचुयति ॥ तद्धि मिथ्यात्वव्यापकं शुक्तिरजतादौ दृष्ट-
घ इयता व्यापकं च जगति हेतुदात्रविमानेषु मानसिद्धत्वाभावात् ॥ अतो जगतो व्यावर्तमान-
मानसिद्धत्वं मिथ्यात्वमपि व्यावर्तयतीति ॥ यदुक्तं जगन्मिथ्येति प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादिवि-
रुद्धेति तदयुक्तमनुमानेन ह्येष कालीनबाध्यत्वं साध्यते ॥ न च तदभावं गोचरयि-
तुं प्रत्यक्षमीष्टे ॥ येनैतद्विरोधोऽनुमानस्य स्यात् ॥ वर्तमानमात्रग्राहितया प्रत्यक्षस्य न हि
भिन्नविषययोर्बाध्यबाधकभावोऽस्ति ॥ न हि भवत्सामयघटस्य श्यामता प्रत्यक्षेण पाककाला- र
प्रमाणस्य बाधश्यामताग्राहकं व्याप परिहरति ॥ जगत्सत्यताग्राहिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्रा-
हित्वे अनुमानागमप्रामाण्यग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षतापि शोभादुत्तरक्षणे प्रामाण्यं नश्ये-
स्यतीति भेदादिना स्यामानेव प्रामाण्यं स्यात् ॥ नापि जगत्सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य व- ॥३१॥
र्तमान

मात्रविषयत्वमेगौः कुर्पीत्सकृष्टव्याः ॥ जगन्मिथ्यात्वग्राहिणोनुमानस्य नेह नानास्ति किंच नेसाक्षि

मस्य प्रामाण्यं केनगृह्यत इति ॥ न तावत्स्वेन स्वस्य प्रामाण्यविषयतानुभवात् ॥ नाप्यनुमाना

न्तरेण अनवस्थापत्तेः ॥ प्रत्यक्षेण चेत्तर्हि तस्यानुमानात्मेग प्रामाण्यग्राहित्वः प्रत्यक्ष

स्यापि प्रत्यक्षत्वाभि[illegible] वाद्वर्तमानमात्रग्राहित्वात् ॥ न थाचनत्वे नोत्तरक्षणेनुमानानां

प्रामाण्यसिद्धिः ॥ जगन्मिथ्यात्वानुमानदेरुत्तरक्षणे प्रामाण्यसिद्धौ च द्वासुपर्णेत्या

दि भेदवाक्यानां विश्वं सत्यमित्यादिविश्वसत्यत्ववाक्यानां मानसिद्धता घनुमानानां चोत्तर

क्षणे प्रामाण्यं स्यात् ॥ परस्परविरुद्धयोरन्यतरस्यान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनां

तरीयकत्वनियमादिति ॥ न चोत्तरक्षणे अनुमानादिप्रामाण्यग्राहकं प्रत्यक्षांतरं क

भविष्यतीति वाच्यं ॥ उक्तरीत्यानंतरप्रमाणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु न सर्वं प्रत्यक्षं वर्त

मानमात्रग्राही सत्त्वात् ॥ किंतु साक्षिव्यतिरिक्तमेव ॥ सा ॥ प्रौढैर्दृष्टिपिण्डाहौतिअनन्त्यो नोत्तरक्षणे

प्यनुमानागमप्रामाण्यं साक्षात्कारत्वं परिहरति ॥ न तस्य साक्षिसिद्धत्वे जगत्सत्यत्वमपि

साक्षिसिद्धं ॥ नाप्यनुमानादिप्रामाण्यस्य साक्षिसिद्धत्वं चेदुच्यते ॥ हंत तर्हि जगत्सत्यत्वमपि

साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमिति ब्रूमः ॥ तथा च साक्षिणो वर्तमानत्वग्राहित्वाभावान्नैष्फल्यं जगन्

गद्बाधाभावसिद्धिमेसंभावात्तु ॥ प्रत्यक्षविरोधोऽनुमानस्य दुर्वार एवेति ॥ अन्यस्तु

हा ॥ न प्रत्यक्षेणानुमानस्य विरोधः ॥ प्रत्यक्षस्य तत्र तत्र शुक्तिरजताद्यौ व्यभिचारोदयात् ॥

वा ९

दि

च

मा इति सुचयितुं उत्तरदिवसेऽपीत्युक्तं॥ तथा हि॥ यदि प्रत्यक्षं वर्तमानमात्र
× ११ मा हि × ११

ततश्च न तत्प्रामाण्ये विश्वासः संभवतीति॥ अविश्वासस्तत्प्रामाण्ये न तन्नानुमानस्य निरोधः स्यादिति
त्राह॥ —॥ व्यभिचारश्चेदागमाद्यानुनिर्दोषताध्यवसायेन संभवः॥ —॥ प्रत्यक्षस्य व्यभिचारदर्श
नान्न अविश्वासनीयत्वं नदनप्रपत्र्यः॥ नेह नानास्ति किंचन ममममसागमस्य अज्ञोषभेदाभा
वो पैः दृष्टत्वानुमानं निर्दोषं मानसिभूतो घनुमानं सदोषमिति सावयः केनडेमोद्यनेति॥
नतामत्तु नोनाप्यागमाद्यन्तरेणानवधारणात्॥ प्रत्यक्षेण चेत् हि प्रत्यक्षस्य तत्र तत्र व्यभि
चारदर्शनादिदमपि प्रत्यक्षमविश्वासनीयं स्यात्॥ तथा च न तेनागमाद्यध्यवसायः सि
ध्यतीति॥ अनुमाया अनिर्दोषताध्यवसायः पैदाचेत्तनिश्चयइतिपाठः॥ यद्यपि पूर्वोक्तमेना
निष्टं न ह्यशक्यं ते वक्तुं तथापि नास्ति [illegible] नानिष्टम्॥ अधिकमाह॥ —॥ अनन्तरदिवसेऽपि
इदानीमस्य भेदापत्तिः स्यात्॥ —॥ नेह नानास्ति किंचनेत्यस्य वाक्यस्याभेदार्थे इत्यनध्यवसा
यानुपपत्तौ भेदार्थः स्यात्॥ परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधि
नान्तरीयकत्वनियमादिति॥ प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वाभ्युपगमेऽपि अपदोषः समा
नेहनानेति वाक्यस्याभेदार्थे इत्यध्यवसायहेतोः प्रत्यक्षस्यापि तथात्वोपपत्तेः उत्तरदिवसेऽपि तद
र्थताध्यवसायो न स्यादिति स्फुटं कृताह॥ —॥ अयन्तइति॥ —॥ इयतानुमाननिर्दोषता
ध्यवसायो योगेऽधिकमाह॥ —॥ निर्दोषानुमायाः सदोषत्वे॥ —॥ निर्दोषत्वेनाभ्युपगतायाम
नुमायाः प्रत्यक्षस्येव क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेनाविश्वसनीयत्वे न निर्दोषताध्यवसायानुपप

× र्श नानुमितिर्दूषणान्तरमेवाह॥ अभेदागमस्याभेदार्थताध्यवसायानुपपत्तेरेव × ८

ऽसदोषत्वं स्यात्॥ आभासनाभावे भावनियमात्॥ मानसिद्धतायामनुमानसदोषमिति ध्येयस्य
मानुपपत्तौ दोषमोह॥–॥सदोषानुमानानि दर्शयति॥–॥सदोषानुमाया सदोषहेतोरप्युपग
मो अनुमानाया॥ न केवलं प्रत्यक्षस्याविश्वासनीयतांगीकृतो आगमार्थव्यवस्था
किंतु सर्वत्र व्यवस्थानीयप्रत्यक्षमूलत्वेन न काऽपि व्यवस्था सिध्यतीति सर्वव्यवहारोच्छेदस्
दिसाह॥–॥इसव्यवस्था॥–॥उक्तप्रकारस्य चनार्थ इतिशब्दः॥ यदुक्तं हेतुस्वरूपासिद्धि
॥सिद्धि हेतुर्विनोधइति॥ तदयुक्तं॥ अन्यथासिद्धि साध्यासिद्धिव्याधिकरणासिद्धि
नामपि हेतुविरोधतादिसतत्वाह॥–॥अन्यथासाध्यव्यधिकरणासिद्धयो न दूषणं॥–॥
अन्यथासिद्धिव्यधिकरणासिद्धी च दर्शितेन न प्राकृसाध्यधर्मस्याप्रसिद्धिः साध्यासिद्धिः॥
पथोप्यमः ऊ शाविषाणोल्लेखित्वादिति॥ कृतो न दूषणमित्यत आह॥–॥अतिप्र
संगाभावात्॥–॥आश्रयासिद्ध्यादीनां अदूषणतांगीकारेऽनिष्टप्रसंगाभावान्न दूषणं॥
अतिप्रसंगाभावे कथमदूषणत्वमित्यत आह॥–॥अतिप्रसंगेन हि दोषत्वं कल्प्यं॥–॥ पादे
यस्य दोषत्वानंगीकारेऽनिष्टप्रसंगः तस्य दोषत्वं॥ यथा स्वरूपासिद्धेर्दोषत्वे हे
त्वादेरनिष्टप्रसंगेन दोषत्वं॥ यस्य तादोषत्वानंगीकारे अनिष्टप्रसंगः तस्याद्
षत्वं यथाव्याप्तेर्दोषत्वानंगीकारे साध्यसिद्धिप्रसंगेनादोषत्वं॥ एवं दोषत्वादेरति

प्रसंगाधीनत्वादत्र च तदभावान्न दोषत्वं॥ अत्र दोषत्रो किं दृष्टान्तत्वयोपयुज्यते॥ अतिप्रसंग
शङ्केन भावाभावानुपलब्ध्यान्वयव्यतिरेको किं निर्विवी॥ इतो पिनाश्रयासिध्यादेर्दोषत्वा
साह॥—॥ व्याप्तिरेव हि प्रयोजका॥—॥ साध्यसिध्यौ साधनस्य व्याप्तिरेव प्रयोजका॥ ननु दाश्रयत्व
साध्याप्रसिद्धिः साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वं वा॥ व्यतिरेकाभावात्॥ न हि सत्याश्रयासौ दोष
तरासंकीर्णाश्रयासिध्यादीनां साध्यासिद्धिः दृष्टेति॥ उपलक्षणमेतत्॥ विवक्षितः स्थले सि
धिश्चेति ज्ञातव्यं॥ हेतुस्वरूपासिद्धिरित्युक्तं॥ एवकारस्तु सदश्रयतादिव्यावर्त्तकः॥ व्याप्तिमत्सा
धनं हि विवक्षितस्थले विद्यमानं विवक्षिते स्थले साध्यं प्रयोजयति॥ किमतो व्याप्तिरेव प्रयोजि
केयसत आह॥—॥ असत्यपि व्याप्तिरस्येव॥ अन्यथा सुतो ननूक्त अचेतनत्वादिसाध्ये दृष्टे
नाव॥ अतो न श्रौ व्याप्तिसिद्धिर्दूषणमिति॥ तथा सत्यपि साध्यसाधनयोरेकाधिकरणत्वे प्रयो
जिका व्याप्तिरस्त्येव॥ चन्द्रोदयादिना समुद्रवृध्याद्यनुमानदर्शनात्॥ ततो न व्याधिकरणा
सिरपि न दूषणमिति॥ असदाश्रयस्य हेतोः प्रमाणगोचरे बाधकमाह॥—॥ असदाश्र
यस्य साधकत्वेनेष्टस्यापि व्याप्तिं विना कथं निर्णीयते॥—॥ असदाश्रयस्य साधकत्वेनेति व
चनं तत्र किं चित्प्रमाणमाचष्टे न वा॥ न द्वितीयः॥—॥ प्रमाणं विना पसिद्धेरभावात्॥ आ
द्ये न तावत्प्रत्यक्षमागमोपमानं तत्रास्ति॥ अतो नुमानमेव वाच्यं॥ तत्किमसत्तदाश्रय

हेतुनापक्षीकृत्यप्रवर्त्तते॥ उभयथाऽसदाश्रयं स्यात्॥ सतोऽसधर्मतानंगीकारात्॥ तत्रेष्टव्य प्र
तस्य ...न्यायेऽस्मिन्न वर्तते॥ —॥ सर्वव्यापित्वप्रसंगात्॥ इति पे ऽसदाश्रयस्य साधकत्व
नेति निवारयन्नसत्वात्॥ अव्याप्यस्य साधनवाधुनानांगतादिति॥ न च सतो निर्धर्मकत्वेन सा
ध्यसाधनाश्रयतानुपपत्तेः कुपमसदाश्रयो हेतुः साधकः स्यादित्यत आह॥ —॥ असदाश्र
यस्येति॥ —॥ अत्र न्यायमिति तद्वतोः साध्यसाधनधर्मयोः आश्रयत्वमुपलक्ष्यते प्रागपि
हेतुसमुच्चये॥ अंशो सद्विषयव्यवहारानेत्सानुमपत्तिं समुद्दिनोति॥ अन्यस्मान्न॥ दुतो नानि
र्धर्मकत्वेनासतः साध्यसाधनाश्रयताभावो वाच्य इत्याह॥ —॥ असदाश्रयत्वादिति सा
विरोधप्रवाहसंभवे कथमव्याप्तिः॥ —॥ असदाश्रयं साधनं न साधकमिति वदतो अस
तः साधनव्यावृत्तकतयातद्विशेषणमंगीकृतमेव॥ अथातथावक्तुमेवाशक्यतातन् म
एवं च सतो विशेषणात लक्षणधर्मसंभवे कथं साध्यसाधनधर्माश्रयत्वासंभवे विरो
धतोभावादिति॥ एवं असदाश्रयत्वमाश्रयासिद्धिरितिमतं निराकृतं॥ ये पुनरभाव
स्य निर्धर्मकत्वात् आश्रयत्वमाश्रयासिद्धिदूषणभूतमेव तन्निरासायाह॥ —॥ नन्वा
सताभावोऽपि सर्वधर्मरहितः॥ —॥ किमु प्रागभावादिः सामाजिकप्रयोगिकं उतिवे
पः॥ कुतोऽसत आह॥ —॥ प्रमेयत्वानुभवात्॥ —॥ अनुभवं तर्हि प्रमेयत्वे सि
ने१

यत्र दोषोऽमतभावे विधर्मिणः॥ कथमन्यथा तस्य सर्वधर्मनातिसाधिज्ञानीयात्॥ कथं च द्विष्ठ्यो
प्रसूपदिष्टो नु॥ अनुपदिष्टश्च कथमसौ ज्ञानीयादिति॥ हेत्वन्तरेणापि प्रसिद्धसाध्यस्य हेतोः साधक
साधयति॥ परिशेषार्थापत्तिप्रामाण्याभ्युपगमाच्च॥ ॥ परिशेषस्यार्थापत्तेः प्रामाण्यं तावत्सर्व
स्वीकृतं ततः साध्यमप्रसिद्धमपि हृद्यते अतो न कुत्रापि साध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वं॥ इतोऽपि न
प्रसिद्धसाध्यस्याप्रसाधकत्वमित्याह॥ ॥ विमतं सकर्तृकमित्यत्र सर्वज्ञत्वस्य पक्षधर्मताब
लेन सिध्यङ्गीकारान्॥ ॥ पक्षधर्मादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादिसमनुमानेन परैरी
श्वरे सर्वज्ञत्वसिद्धिरङ्गीक्रियते॥ यद्यपि कार्यत्वं सकर्तृकत्वमात्रेण व्याप्तं तथापि
रादिपक्षधर्मतादित्वेन सर्वज्ञमेव कर्तारं गमयति॥ उपादानादिविषयज्ञानवत एव कर्तृत्वा
त्॥ न च सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं॥ अतस्तद्वन्न कुत्राप्यप्रसिद्धसाध्यस्य दूषणत्वमिति॥ अनेनैव व्य
धिकरणत्वेऽपि साधकत्वं चोपपादितं भवति॥ पक्षधर्मादिलिङ्गेन कार्यत्वेन हेतुनेश्वरे
सर्वज्ञत्वसिध्यङ्गीकारान्न कुत्रापि साध्यसाधनयोर्व्यधिकरणत्वं दूषणमिति॥ नन्वप्रसि
द्धसाध्ययोः परिशेषार्थापत्त्योः प्रामाण्याभ्युपगमेऽपि किमायातमप्रसिद्धसाध्य
स्यानुमानस्य साधकत्वे इत्यत आह॥ ॥ परिशेषार्थापत्त्योर्नानुमानविशेषः॥ ॥ अप्रसिद्ध
साध्यस्य परिशेषादेः साधकत्वे अनुमानस्येव तद्वदभवति॥ परिशेषादिरनुमानमि
त्यनतिरिक्तार्थत्वाद्॥ तदुक्तमित्यत आह॥ ॥ उपपत्तिमात्रत्वात्॥ ॥ इहोपपत्तिरित्यनुमान
मुपपत्तिसाध्यत्वात् परिशेषार्थापत्त्योरन्यथानुपपत्तिरपि कुतोऽनुमानत्वमित्यत आह

श्र

॥—॥ उपपत्तेश्च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथा गौकार्ये सोऽहमात्रेपाभेदः ॥—॥ अन्यथानुपपत्तिर्हि केन चिद्विना कस्य
चिदसंभवः ॥ असंभवेन तावदनुपपत्तिः ॥ बहिर्भावादि गगृहाभावादेरजन्यत्वात् ॥ अतो न वस्तुना
नामेवासंभव इति वाच्यं ॥ तस्य च व्याप्त्यपेक्षा सर्वथा गौकार्यं किं न चिद्विना कस्यचिदेनवस्थानमि
तयोर्व्याप्तिं विना नोपपद्यते ॥ व्याप्त्यपेक्षाय थार्थसमकमनुमानमित्युक्तं ॥ एवमपि परिशेषादेर
नुमानत्वान्नैगमकारे ध मोप्यन्यथानुपपत्ति लिंगमपनुमानं स्यात् ॥ अतो दृष्टान्ताभ्यासावि
शेषविशेषितात् [illegible] अनुमानोऽर्थापत्त्यादेर्भेदो वादिभिरंगीकार्य इति ॥ प्रसंगादुपमानस्या
पि अनुमानत्वं प्रागुक्तं साधयितुमाह ॥—॥ उपमानस्यापि ॥—॥ अपि पदेनास्माहमुत्रैवानुमाना
दयः समनुकृष्यते कृत इत्यत आह ॥—॥ व्याप्तेरुपपत्तौ ॥—॥ व्याप्तिसापेक्षमयोगमकं हि अनुमानं ॥ उ
पमानस्यापि व्याप्तिसापेक्षत्वान्नानुमानाद्भेदः ॥ कथमुपमानस्य व्याप्तिरित्यतस्तामुपपादयति ॥—॥

न

यो हि स्वसदृशोनासदृशो कश्चिद्दृष्टः ॥—॥ यो हि प्रकृतसादृश्यप्रतियोगी स तेन सदृश इति व्याप्तिरूपपा
दो विवक्षिता ॥ न हि पश्चन सदृशोऽतस्तेनासदृशो कश्चिद्दृष्टः ॥ येनेयं व्याप्तिः स्यानुपपन्ना [illegible] तिमामा
कोपमानस्य व्याप्तिरूपपादितो भवति ॥ [illegible] व्याप्तिकोपमानेऽपि योऽगोऽसत्तिगोसदृशः सो गव
यो गवयवाच्योऽयं गवयादिरूपेण व्याप्तिरूपपादनीया ॥ अभावप्रमाणस्यापि अनुमाना
न्तर्भावमुपपादयति ॥—॥ योग्यानुपलब्धेश्च लिंगत्वं ॥—॥ भावानुपलब्धिः प्रमाणमभावप्रति
पत्तेः सा पि पर्यलिंगमेव न तु पृथक् प्रमाणं ॥ कुतः न ह्यनुपलब्धिमात्र × अभाव × त्रमं भावग
मकं गौ क्रियते किं तु पलब्धि योग्यस्यानुपलब्धिः ॥ तथा च कुतो नानुमानत्वमित्यत आ

हा॥–॥अविशेषात्॥–॥अनुपलब्धिमभावमंगीकुर्वतामयोग्यस्यानुपलब्धिरिति कस्मा
दुच्यते॥अनुपलब्धिमात्रस्याभावव्यभिचारात्। इति चेन्न तर्हि योग्यानुपलब्धिरभाव
व्यभिचारिणी॥बाढमिति चेन्न तर्हि सापेक्षार्थगमकत्वात् गौकृतस्यात्॥तथा चा
सिद्धमानादि विशेषादनुमानमेवेति॥ किं चानुपलब्धेरभावगमकत्वेऽभावोस्तीति विशे
षानुपलब्ध्यंतरापेक्षेऽनवस्थास्यादित्साह॥–॥अविशेषात्॥ अस्मत्पक्षेऽप्यव
शमाक्षिसिद्धत्वादिसद्दोषः॥नचवाच्यमनुपलब्धिरज्ञातैवार्थबोधयतीति॥त
थास्यानुपलब्धेस्तविशेषास्मृषु प्राप्तावपि नोपयेदित्साह॥ अविशेषात्॥नचचक्षु
रादिवदुपपत्तिः॥तस्येंद्रियसंयोगादि विशेषापेक्षत्वात्॥अनुपलब्धेस्तादभावा
दित्साह॥अविशेषादिति॥ विरोधानुमानविरोधहेत्वादिनोक्तस्योपपादनमाह॥
॥–॥उक्तदोषेष्ववशेषानुमानादोषाणामंतर्भावः॥–॥येप्रतिज्ञाविरोधादयो दोषा
उक्तास्तेषु एवानुमानदोषाणां हेत्वाभासादीनामंतर्भावः॥ अतो नोक्तदोषातिरेक
इति॥ननु प्रबलप्रमाणविरोधः कालातीतः॥समबलेन हेत्वंतरेण विरोधः सत्
हेतो व्याप्त्यसिद्धिः॥ सत्प्रतिपक्षश्च उक्तः॥ते न वहेतुनाचेत् प्रकरणसमः॥३

सिद्धिः स्वरूपासिद्धिः ॥ व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादेरधिकं येन भाविः ॥ व्याप्यत्वासिद्ध्यविनुधाने कां
कानध्यवसायेत नाम व्याप्तौ ॥ आद्यस्य साध्यसंबंधाभावात् ॥ उत्तरयोस्तु विपक्षवृत्ति
विनासाध्य[illegible]सिद्धान्तात् ॥ अनध्यवसितस्यापि पक्षएव वर्तमानत्वेन व्याप्तेरग्रहणात् ॥ व्य
तिरेकव्याप्तिस्तत्र गृह्यतामिति चेन्न सपक्षविपक्षाभावे सपक्षमात्राभावेन तदयोगात् ॥
सपक्षविपक्षाभावे वान्वयस्यैवमथमप्राप्तत्वेन सपक्षेपि सपक्षेन तद्रूपत्वेऽपि व्याप्तिर्न स्यात् ॥
सपक्षैकदेशवृत्तेरन्वयव्यतिरेकिवदस्य व्याप्तिः किं न गृह्यत इति चेन्न ॥ सपक्षैकदेशा
पररत्वात् किमत्र व्याप्तिरेव नास्ति उतसपक्षैकदेशवृत्तिवदास्ति व्याप्तिरिति संदेहानिवृत्ते
नात् ॥ व्यतिरेकतो नैकान्तिकत्वानध्यवसितद्वयमेके ॥ तदसत् ॥ सपक्षाविपक्षरहितेनतद
योगात् ॥ असिद्धविरुद्धयोरपि तत्प्रसंगादिति ॥ दृष्टान्तविरोधानामतं भीवोदाहरणा
भासानामंतर्भावः ॥ अभयहीनत्वं पूर्ववदृष्टव्यो ॥ अव्याप्यसिद्धान्तर्भूतं ॥ विपरीत
व्याप्यसिद्धानभ्युपगमौ ॥ तर्कस्याहितत्वं सिद्धौ ॥ तथापि साध्यविपर्ययहेतोर्ज्ञानंतरं
स्ति सत[illegible] ॥ — विशिष्टोऽकिं फलं ॥ नापर्वतोग्निमानग्निमत्वादिति साध्याविशिष्टोहे
तुरसिद्ध एवावतरभवति ॥ साध्यमेवावृत्तेहेतुः ॥ नहि साध्यं सिद्धं व्याहतिरेवं ॥ नचवाच्यं
साध्याविशिष्टोऽव्याप्तो विनानतं भवति ॥ व्याप्तरूपस्य धर्मद्वयेन स्वेनैव स्वस्य व्याप्यापेक्ष
[illegible] ॥ दि ॥ विवक्षितस्य हेतोर्लिंगदर्शनानंतरं हि व्याप्तिः स्मृतिः स्यात् ॥ तत्र साध्यभूत

लिंगस्यादर्शनेऽपि नैवानुमानदोषसिद्धौ व्याप्तिचिंतायां सर्वानुदयात् ॥ आप्ताप्तिसिद्धि
रदूषणमिति चेत् ॥ सा सर्वोऽपि धर्मभावादिति नैव ॥ पंचदशोपमा ॥ असन्नपि व्याप्तिर
स्तो माद्यात् ॥ ते हि सिद्ध्या साधनतां देशांतरस्मृतिमात्रेण आह ॥ ४ ॥ सिद्धप्रसाधकं व्यर्थं ततः ॥ ४ ॥
वु भूमितिसाधनस्येन संगतता हि प्रसाधकः एवं प्रमाणं तदाभासस्वरूपं निरूप्य सं
के तेषां पाद टीकरणायैवाद्यं परोक्षलक्षणानि निराकुर्वन् आह ॥ नोलक्षणतावलि
साचष्टे ॥ ५ ॥ न प्रमासाधनं प्रमाणं ॥ ५ ॥ प्रमेयं गतं ज्ञानता पक्षपर्याय शाकटायनमेव
साचष्टे ॥ अत्र प्रमा स्वहर्षा कुठारादिवत् स्वार्थं ॥ साधनं गृहपाक्य सामा
नसाध्यान प्रमाणं ॥ अत्र प्रमास्वहर्षा कुठारादिवत् समर्थं ॥ साधनं गृहपाक्य सामा
न सांख्याभिमतं न्यायेन समवसक्षादावतिसंभवश्च यं व च्छिन्नत्ति ॥ तच्चेंद्रियसन्निकर्षादावव्याप्तिः
म इति स्यात् प्रसक्षादावतिसंभवश्च यं व च्छिन्नत्ति ॥ अर्थानुमानेऽपि ज्ञानत
ज्ञानस्यैव मुख्यतः प्रामाण्यात् ॥ न च प्रमादावनिव्याप्तिः ॥ इदमिस्थापि प्रा
शानं विशेषस्यैव प्रमाणत्वात् ॥ तेन प्रमादिनी चत्तदाजननात् ॥ इदमिस्थाकारे पा
ननोऽपि तच्चाप्राप्यव्याप्तपगमात् ॥ जाते पुनर्ज्ञाते तानुदयेन नस्मृतानवति व्याप्तिः सा
धनगृहमानेनैव प्रमाणादिव्यपदेशः ॥ तदेन लक्षणमनोपपद्यते ॥ कुतः इत्याह अ
हा ॥ ६ ॥ ज्ञानव्यतिरिक्त प्रमायां प्रमाभावात् ॥ ६ ॥ प्रमेयाश्रयायाः प्रमायाः एवाभावे
नोऽसंभवेति तदादिं लक्षणमुक्तम् ॥ न हि प्रमेयविशिष्टप्रमायां प्रमाणमस्ति ॥ ज्ञानो
पत्ते

प्रामाण्ये प्रमाणाभावात् । यथार्थत्वं अंगीकृते किं स्यात् ? इत्यत आह ॥–॥ स्वप्रामाण्यांगीकारे तत्र
व्याप्तेः ॥–॥ अप्रमाण्यं स्वरूपं भूतसाक्षिज्ञाने प्रमाण्यं अंगीकृते तस्य सम्यगनुभवं साधनत्वा
भावात्तत्राव्याप्तेरयुक्तमेतल्लक्षणमिति ॥ यथार्थस्मृतिश्च प्रमाणादिशब्देन संगृहीता तत्र स्मृ
तिर्न प्रमाणमिति न वाच्यं ॥ साधितत्वात् ॥ तदनंगीकारे बाधकं चाह ॥–॥ स्मृतेरप्रामाण्या
नंगीकारे अनुभूतमेयस्य प्रमाणाभावात् ॥–॥ यदि स्मृतिर्न प्रमाणं तर्हि अनुभूतमप्र
माणिकं स्यात् ॥ अनुभूतमेयस्य स्मृतिं विना प्रमाणाभावात् ॥ सत्यं ॥ स्मृतेरेवानुभूत
प्रमाणं किं [illegible] लिंगत्वेनैव ॥ पटुतरोऽनुभवः संस्कारं जनयति ॥ स च संस्कार उद्बो
धनादिना सहकृतः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिंगं ॥ स च पूर्वानुभवे भावि
ष्यति ॥ नानुभूतस्याप्रामाणिकत्वं नापि लक्षणस्याव्याप्तिः स्मृतेरपि सम्यगनुभवसा
धनत्वादित्यत आह ॥–॥ लिंगत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवं ॥–॥ यदि स्मृतेर्लिंगत्वेन प्रा
माण्यं कल्प्यते ॥ तर्हि कल्पनागौरवं स्यात् ॥ साक्षादर्थे एव प्रामाण्यसंभवेऽपि स्मृतेः
संस्कारे लिंगत्वं तस्यानुभवे तस्य प्रामाणिकत्वं स्यादिति कल्पनागौरवादिति ॥ दोषांत
६ रं चाह ॥–॥ इत्यादि ॥–॥ यदि स्मृतेर्लिंगत्वेन प्रामाण्यं तर्हि पृथक् प्रमाणतयादृष्टसा न
पि प्रत्यक्षादेर्लिंगत्वमेव स्यात् ॥ न चापि प्रत्यक्षादिना केनचित् [illegible] स्यादनुमानसंभव
त् ॥ अतः प्रत्यक्षादिवत् स्मृतेरपि साक्षात्प्रमाणत्वं [illegible] व्याप्तेरप्रमाणमेव [illegible]

लक्षणमनुपपन्नमिति॥ इदमपि लक्षणमयुक्तं॥ द्विविध एवेति प्रत्ययः॥ स्मृतिरनुभवश्चेति॥
नन्वाप्यनुभवः सर्वोपि प्रमाणमेव॥ स्मृतिरपि यदि प्रमाणं तदा यथावस्थितविशेषणस्य कुतोऽभा
दित्यत आह॥ न स्मृतिप्रमाणद्वैविध्यमात्रकल्पने मिथ्याज्ञानादेर्निरासाद् अनुभवविरोधः॥ न॥
स्मृतिः प्रमाणं चेति प्रमापदे द्वैविध्यमात्रकल्पनं न युज्यते॥ न चानतिविपर्ययसंशयात्मकस्मरण
प्रसंगात्॥ न तथा स्मृतेति प्राच्यो विपर्ययादेरनुभवत्वसिद्धेन तद्विरोधादिति॥ विपर्ययादिवि
षयोऽनुभव एव नास्ति किंतु व्यवहारमात्रमित्यत आह॥ नेति॥ तदनुभवाभावे हेतुरनुभवः स्मृति
श्च नास्तीत्युक्ते किमुक्तं॥ ना यदि विपर्ययादिविषयोऽनुभवः स्वयंप्रकाशमानोऽपि नास्तीत्युच्य
ते तर्हि परोऽभ्युपगतमनुभवमात्रं स्मृतिमात्रं च न स्यात्॥ अविशेषात्॥ अथवा विपर्ययाद्य
नङ्गीकारे दूषणान्तरमेतत्॥ यदि शुक्तिकायामिदं रजतमित्यादिरूपो विपर्ययाद्यनुभवो नास्ति
किंतु पुरातनस्यानुभवे मतिर्जातस्मृतौ च तयोः स्वरूपतो विषयतश्च विवेकाग्रहादिदं
रजतमित्यादिव्यवहार इत्युच्यते॥ तर्हि पुरोवर्त्यनुभवो रजतस्मृतिश्च नास्तीति
वदामः॥ ज्ञानपूर्वकत्वाद्व्यवहारस्य कथं तदभावे स स्यादिति चेत्॥ हंत तर्हि विशिष्टज्ञा
नपूर्वकत्वे विशिष्टव्यवहारस्य कथमसावपि तर्हि नास्यात्॥ स्मृत्यनुभवयोः अग्र
हीतविवेकत्वेन विशिष्टज्ञानसादृश्याद्व्यवहार इति चेत्तर्हि अविवेकाग्रहणेन
विशिष्टज्ञानसादृश्यात्तदभावस्याप्यापातात्॥ तस्माद्विपर्ययादेरनुभवत्वमि

इतिहासपुराणसेतिपुरावृत्तोक्तिरितिहासः॥ तच्चपार्थमागमस्यांतर्भवति॥ ऐतिह्यमि
संशेषागमोपलक्षणो॥ स्मृतिपदेनाशेषं केवलप्रमाणस्य॥ तथा च केवलमेवं॥
अनुप्रमाणांप्रसादिभेदेन त्रिविधमिति चतुष्टयमित्युक्तं भवति॥ नैयायिक
लक्षणं विना न करोति॥ न च सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणं॥ ॥ सम्यग्ग्रहणं संशयविप
पर्ययापोहार्थं अनु॥ ॥ अनुभव इति कुतरा च्छेदेनिरासः॥ ज्ञानग्रहणं स्मृतेप्रस
गादनुत्तत्वं ग्रहणं॥ साधनग्रहणं फलादेदोपनार्थं॥ प्रमातृप्रमेयव्यवच्छेदा
र्थं चेति॥ एतदपि लक्षणं नोपपद्यते॥ कस्मादित्यत आह॥ ॥ ईश्वरज्ञानादावव्या
प्तेः॥ ॥ निर्व्यापिकेः सर्वदीश्वरस्यापि प्रामाण्यमंगीकृतमतस्तत्सिद्धीश्वरे
तज्ञानेऽस्मदादिज्ञानेऽव्याप्तत्वादिदमलक्षणं॥ नहि ईश्वरादेः सम्यगनु
भवसाधनत्वमस्ति॥ ईश्वरादिरिक्तप्रमाणलक्षणमेतदित्यंगीकारेपि लक्षणे
गादावतिव्याप्तिः परिहार्येति ज्ञापनाय स्वरूपेण ज्ञानग्रहणं॥ अज्ञानेन
प्रमाणं विना न लिंगमेव॥ अतः कथं तत्राव्याप्तिरिति पर्वतमित्यत आह॥ ॥ अर्थं
प्रामाण्येप्रमाणाभावाच्च॥ ॥ ज्ञानस्मृतिदोषैः॥ वर्ज्यानस्मृतिः प्रमक्ष

मेतीयमित्यादिप्रमाणविरोधं समुद्धिनोति॥साक्षिज्ञानेप्यप्रामाण्यशंकनेतस्य प्रामाण्य
स्वीकारे बाधकं तावदाह॥-॥प्रामाण्यज्ञाने चा॥-॥प्रमाभावादिविचारश्चेन्नानु
पपद्यते।तदप्यसंगतमित्याह॥साक्षिणोऽप्रामाण्ये सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमप्रामाण्य
निश्चयः स्यात्॥प्रामाण्यज्ञानार्थं प्रमाणान्तराभावात्॥प्रामाण्यज्ञानार्थमपि
सम्यगनुभवसाधनमेव किंचिदंगीक्रियते॥अतो न तस्य प्रामाणिकत्व
मात्र इत्यत आह॥-॥अप्रामाण्यांगीकारेऽनवस्थितेः॥-॥यदि प्रामाण्यज्ञाप
नार्थं सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमंगीक्रियते॥तर्हि तत्प्रामाण्यप्रामा
णिकत्वा॥तत्पक्षे न स्यात्॥अथ किं स्वेनैव प्रमाणेन सिद्धप्रमाणां
तरपेक्षा॥नेत्यक्षः॥अन्यत्रापि तत्प्रसंगात्॥इति चेत्तस्यापि प्रामाण्यप्रमाणान्त
रापेक्षायामनवस्थितेः स्यात्॥तस्मात्साक्षिज्ञानेनैव सर्वप्रमा
णानां प्रामाण्यं ज्ञायत इत्यंगीकार्यं॥तस्य च स्वप्रकाशत्वेन स्वप्रामाण्यावि
षयत्वाज्ञानानवस्था॥स्वतोज्ञानोऽयं सालनः स्वप्रकाशदर्शनात्॥साक्षि
णः स्वामलकादिवत्॥एवं स्वप्रकाशत्वेन स्वरूपस्वरूपसाक्षिज्ञानस्य

घटः प्रमेयो घट इति प्रमेयधर्मतया प्रमाप्रक्षे नैवानुभवपतइति मतं तउक्तं ज्ञानव्यतिरिक्तेति ॥
ज्ञातो घट इत्यादौ ज्ञानमेव हि प्रमेयविशेषणतया द्वेयपतेवेतनतो न्यप्रमेति ॥ न चात्मधर्म
स्य ज्ञानस्य प्रमेयविशेषणतानुपपत्तिः ॥ रक्तो घट इत्यादौ वपि तदभावापातात् ॥ विषय
विषयिभावान्नोपपत्तिरिति चेन्न ॥ समं प्रकृतेपि ॥ न च वाच्यं ज्ञाततावाभावे ज्ञानस्यापि
यति प्रमेयावच्छेदः यदाकारं पादिज्ञानं तज्जेततद्विषयमिति बोधानामेव ज्ञेयत्वमित्यादि
तथा समवेत्धानामपि विषयपूर्णि प्रमाभावप्रसंगात् ॥ करणादिविषयतायोपपत्ति
चेत्तु तन्नो अन्यथा ने नैवात्रैव ज्ञाततेजायतइति नियमो नस्यादिति अन्यस्याह
प्रमासाधनं हेतुमेव लक्षणं ॥ प्रमाणनाप्राकृष्टं पंक्तिं तनार्थस्य यथार्थज्ञानं ॥ अन्य
योक्तदोषइसेत आह ॥ नचाज्ञानपरिच्छित्तिरेव प्रमेयत्वमानां ॥ परिच्छित्तिरिति
यथार्थज्ञानमुच्यते ॥ अज्ञानेति सम्यक् साधनत्वदासः स्यात् ॥ यथार्थप्रमाणे अत्र
दिसाधनत्वदोसार्थं ॥ ननु नाज्ञातपरिच्छित्तिप्रमाणसाधनप्रमाणं ॥ तस्य
पिनुलक्षणमेतत्युक्तं ॥ ज्ञातपरिच्छित्तेरपि प्रमावेन तत्साधनस्य प्रमाणत्वेन तत्त्वा
व्याप्तिः ॥ नहि ज्ञातपरिच्छिन्नादेरपि मातादौप्रमाणमस्ति ॥ ज्ञातस्यैव छित्तादे
प्रमाणादेः स्वमादे रात्रिततस्यादि सेत आह ॥ यथार्थमेव प्रमाण्यमितिसंगीकारात् ॥

ल०
॥३७॥

स्मृत्यादेः प्रमाणत्वादिप्रसंगो नातिष्टः॥ यथार्थेत्येव प्रामाण्यप्रसंगी कुर्वन्दिः स्मृत्यादिकस्य
प्रमाणत्वादेरंगीकृतत्वादिति॥ प्राभाकराणां लक्षणं निराकरोति॥न॥ नैवानुभूतेरेव
प्रमाणत्वं॥न॥ स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिः॥ स्मृतिः संस्कारजं ज्ञानं॥ न चायं यथार्थानु
भवैकेति स्मृतेः॥ न स्म पांकलतेश्च गःप्रमं द्र संगीकृतत्वेन तत्स्वरूपस्यैकाना नुपपन्ना
मानत॥ व्यवहारस्तु मन्द हषा स्मरणयोर्ग्रहयोरेका वा स्वरूपतो विषयतश्च
वैकायेह प्रमात्वेणाभवतीति॥ एतदपि लक्षणं न युक्तं॥ कुत इत्यत आह॥न॥
स्मृत्यादावव्याप्तेः॥न॥ आदिपदेन वेदाद्यनुप्रमाणसंग्रहः॥ स्मृत्यादौ सति प्रामा
ण्यपक्षे वेदव्याप्तिदोषः॥ तदेव कुत इत्यत आह॥न॥ वेदानुमानादि प्रामाण्यप्रसि
द्धेः॥न॥ तस्मादिदं प्रदेन स्मृत्यादिग्रहणं॥ प्रसिद्धिलोकविदितेन ति सा हि म
न्वाद्या यथार्थत्वेन तु स्थितचा॥ श्रौतीचास्मृतिः सा हि॥न॥ स्मृतिप्रत्यक्षमातीय
नुमानं च तु षट्पर्व॥ प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थबुभुत्सुभिरिति श्रुतेश्च॥
नन्विदं श्रौतिकं तेन विना लोकेऽयं श्रौतमिव यावता स्मृत्यादि प्रामाण्यसि
ध्यर्थमुदाहृतं श्रुता वेति येवानुप्रमाणप्रमापत्तिरिति मित्यत आह॥न॥ ये
षमागमपर्यंत्वेदः॥न॥

टि०ज०
॥३७॥

स
न
स्व

वं स्यस द्वावंदूषणायेति पन्नैलक्षणमिति॥ ननु विपर्ययाद्यनुसवाभावेऽनुभवः स्यादि
त्येन स्यादिति संयुक्तं॥ अपसिद्धांतप्रमाणबाधासिद्धिदोषादिति चेन्न॥ मीतर्कस्य द
ष्टानुमानाद्। तथापि कुतोऽपसिद्धांतदूषणत आह॥ ना॥ स्वसिद्धेः साधकपरी
क्षैर्दूषणता॥ ना॥ साधने मेव सिद्धौ लेदि प्रमाणपैः कृतेः॥ ननु दूषणमपि तस
सिद्धांतस्यापरस्यैव दत्तं॥ अतः किमतो पद्येव मिस्तु आह॥ ना॥ अतोन दूषणेऽप्यपसि
द्धांतादि॥ ना॥ अतः परसिद्धांतमार्गेण परोक्तस्य दूषणीयत्वाद् दूषणानुमानेनापसि
द्धांतदुष्टत्वमिति॥ स्वपक्षे दूषणमनुपलप्रतिवादीगृहीतमा। ननु स्वैकांतदनुप
ते॥ प्रतिवादिगृहीतस्यापसिद्धांतत्वमिति चेन्नो दूषणपक्षे न बाधकतर्कोद्भावनरूपेणाभावस्या
दूषणतानां॥ स्वपक्षस्थापने न प्रवृत्तेर्दूषणवैमितिवेत्तेः [illegible] कालसांकर्यापातादा स्वपक्षसो
धमनुदूस्य परस्थापनानि सन्ये॥ न दूषणसता॥ विरोधसामर्थ्यादि॥ तस्मादिदूषणपा
तमेव मतानुमीति भावेन तद्रूपानवादेन सिद्धांतलोकन्यायेव प्रकृत दूषणानु [illegible] न
दोषस्य मतानुज्ञायामुक्तांतभोषिणो हानेः॥ इष्टापत्तिः सिद्धसाधनेवादसंगतमेव॥ तथा
पादनरूपामतानुज्ञाऽसंगतानामर्थता॥ परासिद्धापत्तिस्तु साधनस्वरूपतानां॥ सिद्धसाधनस्यु
च्यासंगतत्वमुक्तौ॥ अनिष्टापादनस्यैव संगत्यादिति॥ नावैरोधादिभ्यो दूषणांतरमस्ति

म.
सं.

मा पूति

ति ॥ व्यासभाषितानां अन्तर्भावः स्पष्टस्तत्र श्लोकः ॥ एवं प्रमाणादिस्वरूपं प्रतिपाद्य पंचासमाप्ति
प्रयोजनादिकं दर्शयति ॥–॥ आनन्दतीर्थमुनिना व्याससूत्रानुसारतो हि मार्गतः ॥ प्रमा-
णलक्षणं [illegible] संक्षेपाद्बुधसिद्धये ॥१॥–॥ लक्षणादिरूपेण्यासंदर्शोप्ययं
सर्वस्त्वल्ववेदा [illegible] दिभिर्ब्रह्मज्ञानं भवतीति ॥ तादृशेन वाचनरीत्या [illegible] कवदेवेतिर्नामा
परमात्मतमेन सुरवराव ताचारेका दिति भावेनो [illegible] ॥ आनन्दतीर्थमुनिना
यस्तु स्वभावेन भिज्ञ [illegible] प्रमाह ॥ ब्रह्मैतर्कोक्तिमार्गेन इति ॥ अत्र स्वनेक्षिमन
प्र [illegible] मतर्कोक्तिमार्गोपि मदनुजिघृक्षया [illegible] ॥ इत्युक्तमिति ॥ युक्त्यादियुक्तनाम्ना
दर्शितेति [illegible] सूयते ॥ यद्येवं कथं तर्हि [illegible] लपरेव ग्रंथेन समाप्तमिमतत्त्व
संक्षेपादिति ॥ आह बुधिमनुस्सृत्य संक्षेपेणोक्तमिति ॥ अथ समाप्तिमप्रकरणे
पि भगवान् [illegible] स्वेष्टदेवतां प्रणामेति ॥–॥ अशेषमानमेयैकसाक्षिणो
[illegible] ॥ अंजेशाय स्वतंत्रय नमा नारायणायते ॥–॥ नारायणस्यैव प्रमाणे
मैकोते मुरिसतो यतो [illegible] पितं प्रमाणादि नव्यरकतेन नाना यणास्यैव मुख्यतरा

दसिंतनीद्वितिभावेनोक्तं || अशेषेति || ननु नारायणस्य शरीरमस्ति न वा | आद्ये म
र्त्यादिप्रसंगः || द्वितीये कथं तस्य दिव्यशरीरस्याशेषमानादिसाक्षित्वमिति चेदुच्यते अ
क्षयपदमुक्तपदयेति || अशेषस्वरस्य शरीरं तच्चिदानंदरूपत्वेनाक्षयमेवेति त्वभिप्रा
यइति || अजादिरुक्तेनाचार्यो नारायणावंदनमस्कारपूर्वं इति भावेनोक्तं अजेशेति || अ
मराद्यस्मन्यते कमलावरटीकापते || यस्माद्वृद्धेभ्यो वंदेन पुरुषोत्तमः ||१||
इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य प्रमाणलक्षणस्य टी
काव्याख्यानेजयतीर्थभिक्षुविरचिता समाप्ता || श्रीकृष्णार्पणमस्तु || छ || छ
|| छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ || छ ||

॥स्वनामा॥

॥प्रमाणलक्षणपुस्तकमिदं॥ शुभमस्तु॥०